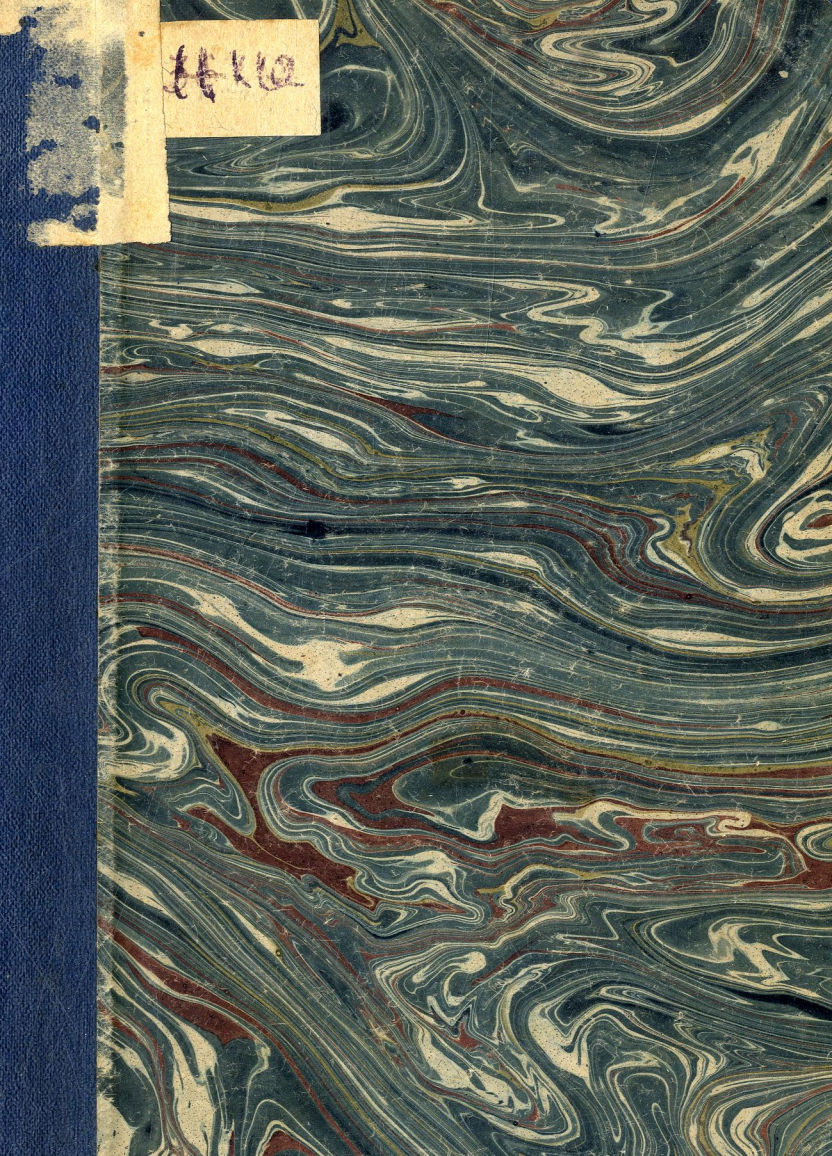
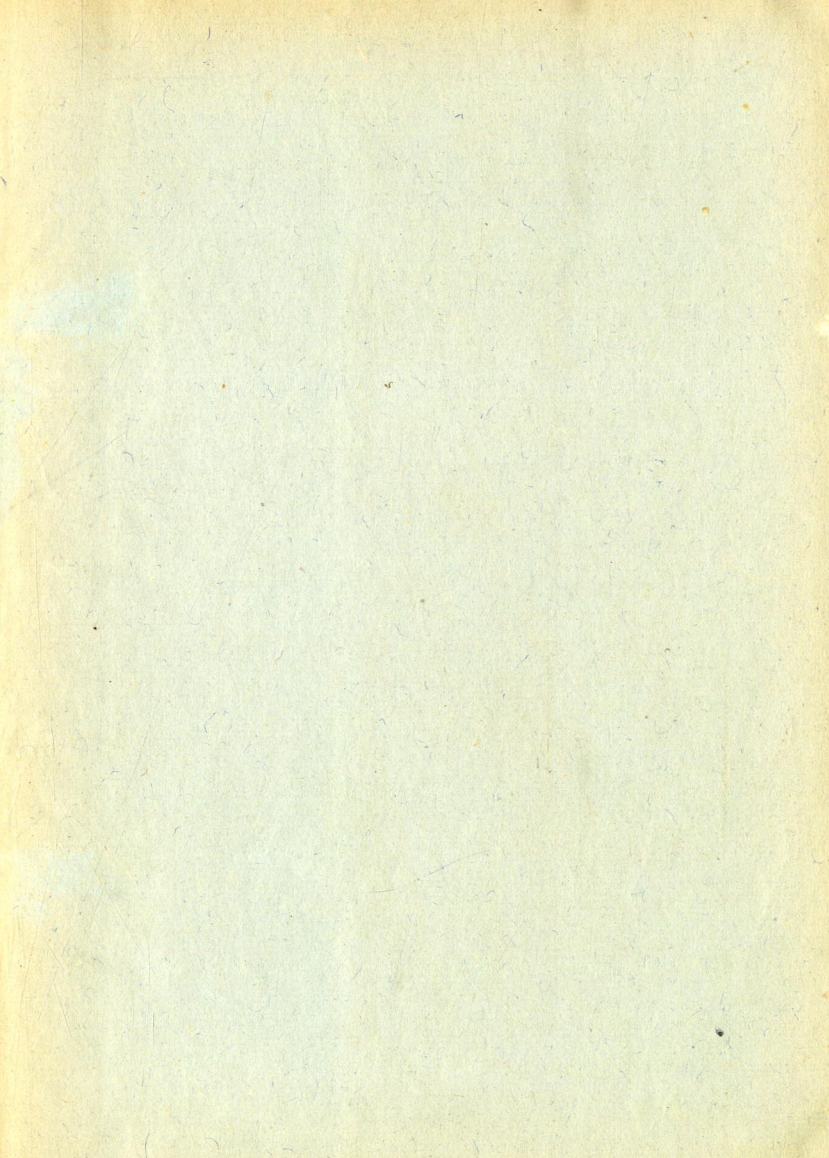
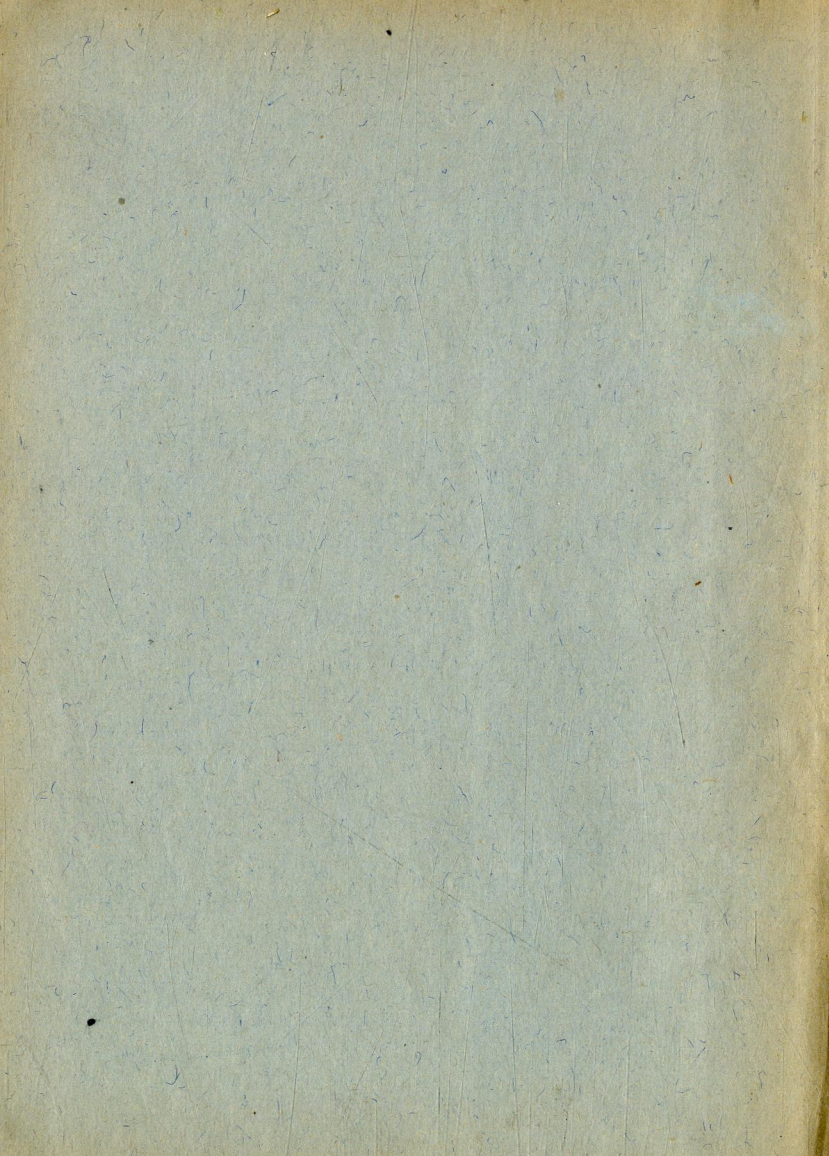

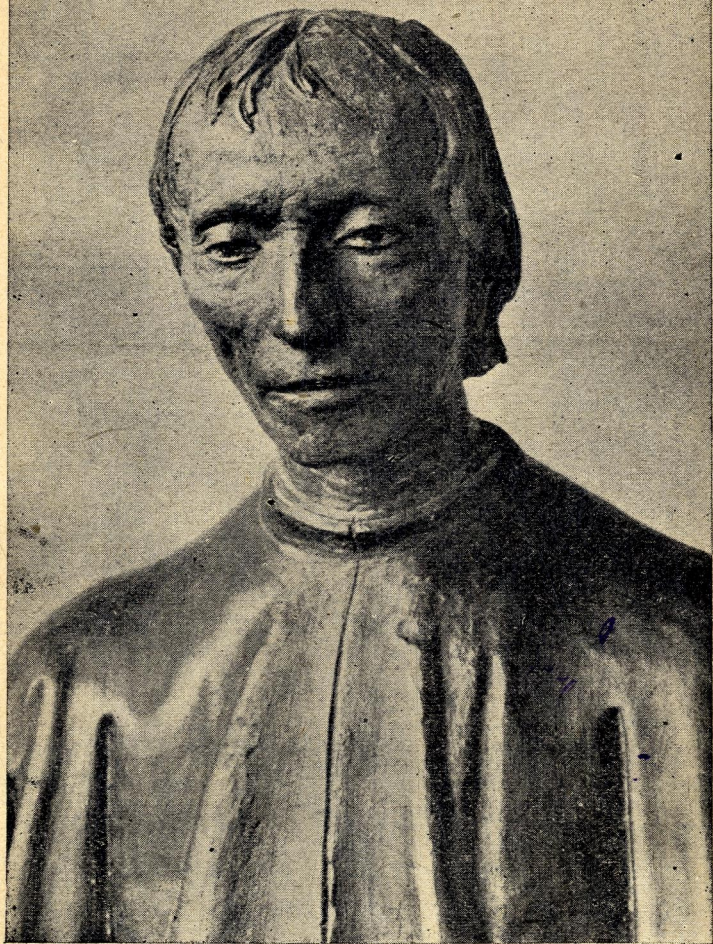
66 1102

A piece of aged, yellowed paper with faint, illegible markings and a small blue ink mark.

МИКОЛА МАКЯВЕЛЬ

(1469—1527)

з теракотового погруддя незаного фльорентійського майстра з XV-го

~~Микола~~

МИКОЛА МАКІЯВЕЛЬ

ВОЛОДАР

Il Principe

З італійської мови переклав
МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

(ПЕРЕДМОВА Д. ДОНЦОВА)

✓ 37-402
134-19447

Львів. бібліотека
АН. УРСР

Л Ї В І В 1 9 3 4
Книгозбірня Вістника ч. 2

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3816

~~БІБЛІОТЕКА
ХРИСТІЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ у ЛЬВОВІ~~

ВІД ПЕРЕКЛАДЧИКА

В цьому перекладі я старався лишити стиль і форму М. Макіявеля: такі характеристичні для його творів. В місцях, які перекладчики інтерпретують кожний по своєму, я звертався за поясненнями до мого приятеля у Римі Лявра Майнардія; маючи під рукою й давні видання Макіявеля, міг він ті трудніші місця найвлучніше пояснити. За це йому щиро дякую.

Перекладчик

Микола Макіябель*)

Мало є людей, яких би так завзято лаяли й ненавиділи, як Макіявеля. І то на протязі чотирьохсот років, що минули з дня його смерті: доказ його небуденної цивільної відваги й гостроти думки.

Його ненавиділи ті, що застосовували його методу на практиці, (бо здирав їм маску з шумливих фраз). Його ненавиділи ліберали, гуманітаристи й народолюбці всілякої масти (струсі з головою під крилом). І лише пара ентузіастів відважувалася віддати належне великому патріотові уярмленої й розшарпаної Італії.

Великий ідеаліст і тверезий реаліст, він не міг дочекатися рівного відношення до себе. Папа Павло IV умістив його «Князя» на індекс, але Сикст V, кажуть, не розставався з цією книжкою... Єзуїти в Інгольфштадті спалили її автора *in effigie*, бо бачили в його науці зернята протестантизму; але ніхто так не розчитувався в його «підручнику» для пануючих, як запряжені вороги протестантизму, Катерина Медичі й Карл V... Його, теоретика «макіявелізму», осудив практичний макіявеліст Фридрих Великий (в своїй книзі «Антимакіявель»). Герольд нової «гуманітарної» доби, старий цинік Вольтер не терпів його (волюючи Катерину II та її пенсію), але його звеличував під небеса Руссо. А Фіхте, що мав погорду для видимої реальності, захоплювався флорентинським реалістом. Це мусіла бути велитенська постать, коли навіть односторонні, розглядаючи її з різних боків, бачили кожний що іншого перед собою!

*) Дещо змінене і доповнене стаття з ЛНВ-ка,

Таким велитнем був Макіявель. Бодай чотириохсотлітній потік людської історії, що плив повз нього, не тільки не знищив цієї постаті, але навіть не ушкодив підмурівка, на яким стояла вона з своєю книжкою в руках.

Я бачив його статую в Флоренції. Зупинився перед нею, мов вкопаний, навіть заки прочитав підпис під нею. Ніби нічого надзвичайного, але в цілій фігурі (чоло, плечі) розілята несамоविта упертість думки, над якою, чулося, безсилий був сам час. Щось, що триває, коли не вічно, то довше від всякої моди, від хвилевих «теорій», «напрямків» і «течій».

Ніколи наука Макіявеля не була така актуальна, як тепер.

Сторозтерзана, під п'ятою французьких, еспанських і німецьких ляндрокнів, лежала його Італія. Горди північних «варварів» моцувалися між собою за посідання цієї скупаної в південнім сонці землі стародавньої культури. Сіяли розбрат, а ділали підкупством, насильством, отруєю і мордом. У нього, що бачив це, у нього, що згадував давні часи римської слави, будилося тривожне й болісне питання: Як могла його країна так зледащити, щоб зносити це? Як з великого колись народу могла зробитися така моральна розквась? І далі — яким способом може піднятися з цього стану Італія?

І тут він звертається в своїх думках до вимріяного «визволителя», який виведе країну з вавилонського полону, в словах, що печуть мов гарячий присок:

»Вже пора, пише він, щоб Італія по таких довгих терпіннях нарешті уздріла прихід свого визволителя. Не можу висловити, з якою любов'ю, з якою жадобою помсти, з якою ніжністю і якими сльозами зустрів би його ті землі, які стільки потер-

піли від чужинецького заливу. Якіб міста зачинили перед ним свої брами, якеб населення відмовило йому послуху? Який Італієць не віддав би йому поклону? Бо кожний вже має досить пановання варварів!»

Так писав цей «цинік». Той факт, що його головний твір (*Il principe*) наскрізь пересякнутий одною однісінькою думкою — про визволення Італії, — надає йому характер рідкої монолітності. Відповідною є і мова твору — проста, стишла, чесна і мужня, яка не соромиться говорити ані про мету, ані про засоби до її досягнення, і яка є й досі предметом чеснотливого обурення філістрів.

Коли по крутійській публіцистиці наших часів візьмеш в руку маленький томик Макіявеля, маєш вражіння моряка, що з вузької й крученої затоки — вплив на повне море. Ні смороду пристані, ні бруду набережних, лише — гострий вітер і безмежна даль. Нічого, щоб спинювало очі, що шукають простору; нічого, щоб заважало повними легеньми черпати свіже повітря.

Перед вами відразу відкривається широкий світ, такий складний, та в суті річи такий простий і такий однаковий — тепер і пів тисячі літ назад. Ті самі сили, що й тоді, ділають у нім і тепер, помимо нашої «цивілізації» і «культури». Все тут просто і — до жахливості — ясно. Ні «поступу справедливості і гуманності», від якого самочинно розпадаються кайдани. Ні «об'єктивного бігу подій», перед яким (береженого Бог береже!) ліпше, як перед автом скікнути в рівчак. Єдина пружина всього, що є і стає — творча людська воля.

«Я знаю (пише Макіявель), думкою багатьох є, що справи цього світу наперед означені долею

або Призначенням так, що люди не можуть нічого змінити на свою користь... Отже нема що дуже тими речами займатися, а ліпше полишити їх на волю долі». Але автор «Князя» не зовсім поділяє цю думку. Таж нам дана свободна воля! «Нехай і правда, що щастя рішає про одну половину наших вчинків, але бодай другу полишає воно нашому проводові». Щастя — це скажений, рвучкий потік, що в хвилини повині затоплює все довкола. Алеж чи це значить, що людська воля безсила проти нього? «Так само і з щастям-долею. Її сила дається в знаки лише там, де проти неї не повстає організована людська сила, а доля звертає свою караючу десницю лише в той бік, де вона знає, нема укріплених берегів і гребель, щоб її стримати. І коли ви хочете ближче приглянутися Італії (теренові, де найгірше лютує доля), то побачите, що це якраз і є те поле, де нема твердих берегів, ані міцних гатей. Колиб вона була укріплена людською відвагою, як Німеччина, Еспанія або Франція, то не принеслаб нам ця повинь стільки нещасть, або й може навідала зовсім інші країни».¹⁾

Людська відвага, — ось той двигун, що панує навіть над фатумом, над непоборною елінською «Мойрою»; ось та сила, що здвигне на ноги навіть таку прибуту націю, як тогочасна Італія... Правда, часом *fortuna variabilis* повертається до нас обличчям. Тоді ми говоримо про «усміх долі», про «сприятливі обставини», про сонценосного Ормузда, якого особливим завданням є визволяти народи і якого треба лише вичікувати. Але для автора «Князя» не багато важать ці «обставини». Не вони є тою вагою, що перехиляють терези історичних моментів у той чи другий бік. Не вони

¹⁾ Le Prince ch. XXV.

спричинилися й м. и. до перемоги діла Мойсея, Кира, Ромула й Тезея, що вивели на нові шляхи свої народи. »Вистане простудіювати їх чини й життя, щоби побачити, що доля дала їм лише нагоду« — доконати їх замір, зеднати народ і повести за собою. Можливо, що без цієї нагоди марно пішлиб всі чесноти великих людей, але без упертості, без волі кількох відважників, найліпша нагода лишиласяб невикористаною.

Очевидно, що найбільше завзяті одиниці є ніщо без маси. Певно, що нічогоб не вдіяв Кир, колиб не знайшов »Персів незадоволених панованням Мідійців«. Але без творчої волі »героїв«, що вміють »командувати«, »підтримувати дух народа« і гуртувати його коло себе, — неволя лишиласяб неволею. Не було таких доказів, якіб цьому апольоетові свобідної людської волі моглиб присвоїти ідею всевладного »призначення« чи »щастя-долі«, якої треба або пасивно виглядати (коли нема »нагоди«), або тікати перед нею, мов перед непогамованою повінню.²⁾

Але й тут — ніщо в нього не було вибухом, все — розвага, метода і теорія, рецепта. Поведе за собою нарід не кожний »герой«: ані запал, ані сама добра воля не вистануть. Провідником, якого уважають за »мінливого, плохого, легкодуха й нерішучого« — юрба гордитиме. Цих хиб треба вистерігатися »мов підводних скель« а натомість бути »великодушним, сміливим і сильним«, привчати підвладних до думки, що »розпорядження (провідника) є невідкличні, та що ніхто не сміє й мріяти одурити його або його змусити змінити його думку«.³⁾

Демос? Так, це була його Італія, про якої ви-

²⁾ Le Prince ch. VI.

³⁾ Le Prince ch. XIX

зволення він думав уперто і систематично. Але демос не є сталий, нездібний до методичного й тривалого зусилля; здатний на запал, що спалахує раптовно й нагло гасне, коли його не підтримувати силою. Ця сила, в усіх її формах рекомендується автором для кожного, хто почуває себе здатним стати на чолі руху.

Без застосовання цієї сили тяжко обійтися «реформаторам». Переконання, намова? — Всі ці методи прегарні, коли ходить про те, щоби щось зрушити з місця, але — не щоби утримати в перманентнім напруженню розплутану енергію. Так уже створено людей, що всякий новий порядок завжди стрінеться з упертим спротивом прихильників старовини (що є природно) і лише з «слабою обороною тих, які добре вийшли би на нових порядках». Байдушність останніх є впливом або страху, або недовіря: плебс до всього мусить доторкнутися рукою, щоби пізнати, чи воно добре чи зле. Тому то з двох метод — грозьбою, чи просьбою, Макіявель стає на бік першої. «Коли для переведення своїх замірів вони («реформатори») уживають просьби, все в них іде шкереберть; колиж вони зуміють силою привести інших до послуху, рідко їх підприємство кінчиться безуспішно».⁴⁾

Він не видумує, він покликається на історичні факти і старанно збирає їх. А в своїх теоріях здобувається інколи на жорстокі дотепи... Він не проти пророків, бо вони захоплюють народ. Але з історії він знає, «що всі пророки узброєні — допинали свого, а ті, що були з голими руками, — гинули».⁵⁾ Історія його часів і наступних досі не збила цього твердження. Досить згадати з од-

⁴⁾ *Le Prince* ch. VI

⁵⁾ *Le Prince* ch. VI

ного боку імена — Магомета, Кальвіна, Лютера, Торквемади й Леніна, а з другого — Саванаролі, Сервета, Бабефа і Керенського...

»Народи (пише він), є з природи річи мінливі, легко їх переконати в чімсь, але тяжко в цім переконанню утвердити«. Отже треба так упорядкувати справу, щоб »утримати в їх вірі віруючих і змусити до віри недовірків«. Це дасться зробити лише силою. Минуле вчить нас, що »Мойсей, Кир, Тезей і Ромул ніколи не зумілиб вимогти довшого пошанівку до своїх законів, колиб вони не були узброєні«.⁶⁾

Так просто, без фраз, розв'язує Макіявель заплутану проблему — як зробити, щоб абстрактна ідея стала конкретним фактом? Треба, щоби вона здобулася не тільки на ідеалізм посвяти, але й на ідеалізм примусу; щоби знайшла в собі відвагу переступити від Колізею до інквізиції, і від тюремних закамарків царату — до революційного трибуналу.

Жорстока теорія? — Але що таке жорстокість? Жорстокість є добро чи лихо »залежно від доброго, чи лихого ужитку, який з неї робиться«, чи вона провадить до шляхотної мети, чи ні. »Коли доводиться роздумувати над ратунком рідного краю, то горожанина не повинні стримувати жадні розважання про справедливість чи несправедливість«.⁷⁾

Гуманність, лояльність — це прекрасні річи, але в країні утопії, в ідеальній суспільности, не в громаді живих людей, які не є ангели. »Багато дехто вимріявав собі (ідеальні) республіки або монархії, яких ніхто ніколи не бачив«, наказуючи нам такі правила поведінки, ніби ми вже тепер

⁶⁾ Le Prince ch. VI

⁷⁾ Discours sur Tite-Live, liv. II ch. XLI

жили в цім царстві утопії. »Але від способів, якими ми тепер живемо, до тих, якими повинні жити, так далеко, що ні один з тих, які студіюватимуть лише ці останні способи, — ніколи не устоїться, лише згине. Людина, яка завзято стремітиме бути доброю в середовищі, яке є лихе, кінчить тим, що остаточно гине«...⁸⁾ Суто »макіявелістичне« розумування, яке доводить до гістерики всіх аматорів прекрасних засад ідеальних »соціалістичних республік«, »трудових монархій« і »міжнародніх братерств«.

Таке саме його відношення до війни. »Всяка неминуча війна є справедлива, і милосердна є зброя, де нема надії, як тільки на неї«.⁹⁾ І знову гуманісти казали: війна є аморальна, ergo несправедлива, але він твердив: війна часом є неминуча, ergo справедлива. Два бігуни людської думки. Два світовідчужання. Яким насильством над законами життя, якою аморальністю, яким сухим абстрактним логіцизмом відгонює від перечуленого толстовства, і — якою пристрастю пульсують горячі слова »сухого« фльорентинського логізанта.

Дезертири окциденту, що моляться на Ганді і Тагора, — гукають про »звірство«, про »зоологічні« чесноти, яких »модерна« й »гуманна« людина прийняти не сміє. Макіявель не лякається слів. Його князь (синонім провідника) »конче повинен вміти поступати як людина і як звір. Того власне вчили старі письменники, коли оповідали, як то Ахиль та інші князі виховувалися кентавром Хіроном..., щоби зазначити, що, як їх учитель, півлюдина-півзвір, — повинні й вони єднати в собі дві натури, бо ні одна не могла би довго обійтися без другої. Прикмети лева і лиса повинен мати

⁸⁾ Le Prince ch. XV

⁹⁾ Le Prince ch. XXVI

князь, першого — щоби боронитися проти вовків, другого — проти сітей. Колиб люди були добрі — скромно зауважує автор — це правило булоб не на місці, але що вони є лихі, то що инше лишається нам, аби запобігти їх напастям¹⁰⁾?

Не треба хибно розуміти пропагованих Макієвелем чеснот. Він обіймає життя в його цілості. Сила — там, де її треба, але й зеднання симпатії народу є конечна передумова трівкості князівської влади. Конспірації, які легко збороти, стають непоборними, «коли нарід є проти князя і його ненавидить»¹¹⁾. І в цім правилі немає жадної суперечности з попередніми теоріями Макієвеля. Ганнібал і Цезар Борджія вирізнялися своєю жорстокістю, але перший був шалено люблений своїми вояками, а другий підвладними за те, що «його жорстокість упорядкувала, обєднала, спаціфікувала Романію й збудила довіря до нього»¹²⁾. Так само, імператор Север, який «гнітив нарід, але міг правити щасливо завдяки приязні вояцтва і деяким блискучим прикметам, через які його подивляли здивовані народи»¹³⁾. Ці приклади наводить автор, а ми моглиб додати до них добродушного Людвіка XVI, що скінчив на шафоті і миролюбного Карла X, скиненого з трону — з одного боку, а з другого — тирана і «різника» Наполеона, що досі, як і за життя, є предметом адорації люду... Макієвель ліпше знався на таємницях збірної психології, аніж теперішні народолобці.

Ці останні воюють аргументом абсолютности моралі. Мораль є єдина, вона не може бути по-

¹⁰⁾ *Le Prince* ch. XVIII

¹¹⁾ *Le Prince* ch. XIX

¹²⁾ *Le Prince* ch. XVII

¹³⁾ *Le Prince* ch. XIX

двійна — одна в приватнім, друга в публичнім життю. Звичайне розумовання філістрів. Ніколи приватна людина не сміє накидати правила поступовання колективові! Той має свої закони! «Треба зрозуміти (читаємо в »Князю«), що володар, особливий новий, не може послуговуватися всіма чеснотами, якими звичайна одиниця здобуває собі ім'я чесної людини; бо, дбаючи з konieczности про збереження держави, він мусить часом чинити проти вірності, милосердя, гуманности і релігії... Не віддалятися від доброго, коли це можливо, і не лякатися злого, коли це потрібно¹⁴).

Макіявеля обвинувачували в поганських симпатіях, але я думаю, що в його моралі криється більше духа християнської науки, яка велить рвати всі особисті привязання в ім'я божої правди, аніж напр. у дійсно звірячій (креатурній) проповіді яснополянського мудрця, який посилав до чорта всі суспільні узи, державу, церкву, націю, аби лиш не дістав нагнітка на мизиннім пальці »Іванушка Дурачок«.

Недавно Ферреро перестерігав нас — на доповіді війни, — щоби ми не дали себе заколисувати казками про райські часи, про вічну справедливість і мирний розвій нашої цивілізації. »Вічне минуле« *l'éternelle passé* з його переворотами і непевністю все встане перед нами, як у 1914 і в пізніших роках, у моменг, коли ми того найменше сподіватимемося. Цього самого вчив Макіявель. Не будувати нічого на »нормальному« бігові подій. Не »нормальне«, а »ненормальне« — є нормальне! Треба бути готовим на все, вчить він, і його слова звучать як поезія невсипущого чування, як свист батога над стомленими спинами рабів. »Мудрий володар повинен запобігати не тіль-

¹⁴ Le Prince ch. XVIII.

ки актуальним небезпекам, а й тим, що надходять. Бо лише бачучи їх здалека, можна їм зарадити... Не пізнавшиж їх заздалегідь, дасте лише їм збільшитися; а тоді вже нема на них ліку¹⁵⁾». Приглядатися до тенденції розвою суспільних явищ, а не до їх даної форми — ось який глибший сенс оцих слів Макіявеля. Цей «реаліст», з очима вняленими в факти, ніколи не дивився на те, що є, лише на те, що стає. Цілком інакше, ніж деякі модерні реалісти, які бють поклони перед усім істнующим (хочби вже воно завтра мало завалитися), а ніколи не підглядають зросту нового аж доти, доки воно не закриє собою сонця.

Коли деякі володарі нарікають на долю, яка позбавила їх держави, не мають рації. Винне їх ледарство. «Бо думали підчас довгого миру, що становище ніколи не може змінитися, як ті, що підчас погоди не в стані думати про бурю».¹⁶⁾ в надії, що хтось їх витягне з біди. Тимчасом «не треба ніколи заколисувати себе надією, що інші тебе вратують, бо таке не буває ніколи»... Правда, випереджувати події не все треба наосліп, стрімголов. Все диктується обставинами, і коли методи непристосовані до обставин, підприємство не вдається. Але, гадає Макіявель — всеж «гвалтовність більше помагає, як обережність, бо доля є жінка»¹⁷⁾. Як бачимо, в порівнянню з цим «зимним» Фльорентинцем сучасні сентиментальні «поступовці» мають жаб'ячу кров. Таким самим є він у всіх своїх творах, в «Князю» так само, як в «Історії Фльоренції» і деінде. В 1378 фльорентинський нарід зробив революцію згідно з усіма правилами мистецтва, з розбиванням

¹⁵⁾ Le Prince ch. III

¹⁶⁾ Le Prince ch. XXIV

¹⁷⁾ Le Prince ch. XXV

в'язниць, пожарами і пр. Але — зупинився на півдорозі, мучений сумнівами і страхом. І Макіявель дає своїм зревольтованим землякам раду, як все розважну, ясну і льогічну: він радить їм продовжати в тім самім дусі: »ви не повинні лякатися ні закидів совісти, ні ганьби; бо ніколи нема ганьби для переможців, яким би способом вони й не перемогли. Люди пожираються взаємно, а доля слабого погіршується з кожним днем. Ужіймо-ж сили, коли нам на те дозволяє нагода... Признаю, що цей проект є смілий і небезпечний, але коли люди є в пазурах конечности, відвага стає розсудністю«...¹⁸⁾

Навів я це тут, щоби підкреслити погляди Макіявеля взагалі, а особливо, щоби показати, які дурні є закиди, що він був апольоgetом тиранії, єдиновладства і що давав рецепти монархам, як »гнобити народ«. Він говорив про князя так само, як міг би говорити про республіку. »Країна — писав він деінде — не може стати ані зеднаною, ані цвітучою, якщо вона не скориться якомусь одному родові уряду, чи то монархічного, чи республіканського¹⁹⁾«. Для нього існував лише культ загалу, який хоче взяти свою долю в свої руки — чи з помічю відважного кондотієра, чи сам — все одно. Аби тільки була вона гідна влади і не вносила до розв'язання простих справ тиранію слів, яка заслонює такі прості і такі ясні речі... Сам казав, що навчав рівночасно — »князів«, як стати тиранами», а нарід — »як проти них боронитися«. Вичислював способи, якими володар може успішно ставити чоло повстанню, і — способи, яких треба уживати для успіху народнього руху проти князя. Безмежно

¹⁸⁾ *L' Histoire de Florence*

¹⁹⁾ *Discours sur Tite Live*, l. III ch. 12

найвішим був би той, хто доглянув би в тім нелогічність. Макіявель встановлював методи поступовання для всякої сили (князь, нарід), яка хоче прийти до влади або при ній утриматися. А кожна-ж з тих сил може бути нині — в нападі, завтра — в обороні і навпаки. Він студіював найвлучніші потягнення в політичних гамбітах, при чім не забував, що той, хто нині грає білими (нападає) — завтра може грати чорними (боронитися).

В місцях, які я щойно зачитував, є суть «макіявелізму», його відношення до світа, до людей, до подій. Так повинен поступати кожний, хто хоче збороти долю, а не улягти їй; так повинен поступати володар, що хоче опанувати «щастя», підвладних і ворогів; так повинна поступати нація, що хоче стати на ноги. Про націю, передусім, про її визволення думав він, це була його *idée fixe*. В цю самотню мету мав він вдивлені очі. А в своїм розумованню був геніяльно простий, заглядаючи в ядро річи, здираючи з понять дурні етикетки слів, наліплювані трусами. Взагалі магія величовності не гіпнотизувала його. Ведений своєю безстрашною логікою, він ніколи не впадав в чистий вербалізм, як багато з його противників. Головні його вказівки були — хотіти бачити ясно, і мати відвагу. До «новочасних мудреців» мав погорду, як до всіх словоблудів і філістрів, що своє недолуство і прагнення спокою закривали гарними фразами. Холодна отвертість і дрібязкова спостережливість мішалися в нім з пристрасним запалом фанатика в оцінці метод поступовання, подій і людей. На останніх дивився він тверезими очима правдивого політика, який не хоче мішатися з «плебсом», але й знає, що без нього — нічого зробити не дасться. Це була вища точка погляду

того ідеаліста, про якого говорив Шіллер, що він „denkt von der Menschheit so gross, das er darüber in Gefahr kommt die Menschen zu verachten“. І навіть з найбільш «цинічних» його рецент ніколи не визирав прижмурене око блазна, ані хитрість дрібного дурисвіта (що має себе за політика), лише вдумливий погляд лікаря перед тяжкою операцією.

Ранке сказав про нього, що Макіявель дав своїй нації отруту, яка при розпачливім стані його країни була єдиним ліком. Ці слова лишаю на відповідальности німецького історика, але одно є в кожному разі певне, що автор «Князя» записав народові... кінську курацію, яка мабуть одинока могла поставити на ноги хирлявий організм.

Ніхто як він не мав такого несамовито-прозорого й жорстоко льогічного погляду на дійсність, обдерту з усіх оман, якими оздоблюють її слабодухи, що не сміють дивитися в її жахливе обличчя. Ніхто як він, людина ледового розуму, не був одержимий такою пасією — опанувати ворохобну дійсність, скорити собі — в теорії, і навчити як перевести його ради на практиці.

Він учив володарів штуки поступовання, але багато дечого навчиться уважливий читач з його творів, чого він не говорить: методи досліду над фактами суспільного життя, правильної оцінки відношення між «героями» і «юрбою», між волею і матерією, маса питань, якими й тепер стало займаються соціологи і політики. Окрім того — в найглибшій таємниці свого ества — він був мабуть естетом, бо дивився на життя як на поле для «метчу», розріжняючи в нім лише «добрі тяги» і «злі тяги», ті, що ведуть до виграної, й ті, що кінчаються поразкою. Всім тим, які обурюються на «аморальність» макіявелізму і його проповіді в наші «гуманні часи», хай відповість знаний су-

часний італійський соціолог: «Яке велике є не-уцтво деяких наших сучасників, які навіть не в стані оцінити ваги питання, вистудіованого Макіявелем, якому вони протиставляють сентиментальні й етичні бздурства, позбавлені всякої наукової вартості; а тимчасом із смішною претенсіональністю уявляють вони себе обізнаними в політичних і соціальних науках»²⁰).

Ці «учені» добре зробилиб, колиб замість Толстих, Франсів, Шовів, Тагорів, Марксів і Декобрів, Еренбургів і Горких, та їх українських епігонів, що з побожною облудою схлібляють найнижчим інстинткам маси, — перестудіювали твори великого Фльоренгинця. Можеб його «кентаврьська» філософія випростувала їх зігнутий хребет, навчила відрізняти людність від людскости, а ідеалізм від її ідеалізовання.

З вдячністю згадуємо цього «амораліста» і його культ держави, коли читаємо в наших, що «суверенність держави належить вже до історії», що «ідея суверенности неморальна, неможлива й абсурдна», що стреміти до своєї держави є «ненаукова утопія»²¹).

З вдячністю згадуємо його аксіому, що нічого не варта власна держава без власного війська, коли читаємо панегірики «українській» радянській державі.

З приємністю читаємо його пересторогу, що «кожний, хто основує державу, мусить пам'ятати, що всі люди є лихі, та що при першій нагоді дадуть вони вам це відчути», — коли читаємо утопії

²⁰) Vilfredo Pareto, *Traité de Sociologie générale*, 1919, Paris V. II § 1975

²¹) С. Дністрянський — «Нова наука про державу», В. Панейко — «Зєднені держави Східної Європи», М. Шаповал — «Револ. соціалізм на Україні», Бочковський — «Національна справа».

наших учених про «союзи трьох Русей» або про «солідарність пролетаріату».

Коли читаємо в Макіявеля, нащо переможець осаджує кольоністів на завойованій території, («Володар», розд. III.) — то маяченням півголовків видадуться нам голоси тих, що тішаються з большевицько-жидівської кольонізації України.

Коли згадуємо його перестороги проти «небезпек, які формуються», — пригадуємо, як, мов горох об стіну, розліталися об голови наших політиків перестороги проти грядучого ворога — цілої російської суспільности, бо в нас тоді «боролися» тільки з царатом.

Коли читаємо його максиму — числити тільки на себе, а ніколи на любов підвладних або противника, встають в пам'яті надії наших «полігиків» на «добре й широке серце російської демократії», на «змягчення крутого серця царату», згадується їх «безхитрісна і простодушна» віра в переміну вовка на ягня, в те, що в Росії «не фізичною силою доведеться здобувати свої права»²²⁾.

Коли читаємо в нього, що політик ніколи не повинен бути «мінливим і нерішучим», — встає перед очима ціла хмара політичних хамелеонів і ціла чехарда наших «програм».

Коли читаємо — «на загал люди судять очима... Кожний бачить те, що ти з себе удаєш, а дуже рідко хто пізнається на тім, хто ти дійсно є»; коли читаємо, «що простак прив'язує вагу лише до позорів»²³⁾ — то пригадується безліч наших «простаків» від політики, які бачили не правдиві цілі української політики, скажім, большевиків, лише ті пре-

²²⁾ В и н н и ч е н к о — «Відродження нації».

²³⁾ Le Prince ch. XXVIII

красні гасла, якими вони ці цілі закривали, і в які наші »простаки« так »простодушно вірили«...

Коли згадаємо, що він писав про »варварів« і почуття, які його тоді хвилювали, — якими дурними видадуться нам проповіді »культурників« проти »шовінізму«.

Коли читаємо, що »для суспільности нездеморалізованої не шкодять жадні заворушення і розбрат, а для здеморалізованої нінащо не придадуться найкращі установи«²⁴⁾ — згадується наш наївний культ форми правління і уперте ігноровання справи морального оздоровлення нації...

Коли читаємо його протести проти тої фальшивої інтерпретації релігії, яка »обезсилила світ і віддала його на поталу лайдаків«; що нам треба релігії, яка найвищу чесноту бачилаб в »великості душі«²⁵⁾, — усвідомлюємо собі, який сучасний, який жахливо сучасний є вчитель Цезара Борджії!

Коли, нарешті, читаємо в наших учених, що »погляди, висказані Макіявелем на політику... не відповідають нашим переконанням... та йдуть в розріз з найголовнішими постулятами культури«, що »наш погляд на відношення політики до моралі діаметрально противний« та що »наше становище до геніяльного Фльорентинця наскрізь негативне«, що в політиці ми маємо стреміти лише »до світла правди й до ясної майбутности«, маючи за зброю »щирість, взаїмне довіря«, »розуміння не лише власних, але й чужих потреб«, відношення »навіть до суперника, як до друга«²⁶⁾, — то хочеться вовком вити з заздрости, що Італія мала одного Макіявеля замість соток наших »учених«.

²⁴⁾ Discours sur Tite Live l. XVII

²⁵⁾ Discours sur Tite Live l. II, II

²⁶⁾ доц. др. Іван Мірчук, Етика а політика.

Характеристично, що в приватнім своїм життю Макіявель зовсім не був... «макіявелістом». Мужньо зносив вигнання, не понижуючись перед противником, без каяття — яке є звичаєм шляхетних антимакіявелістів. Тверезий до останньої межі, він кохався в поезії. Автор «Володаря» пише рівночасно комедію («Мандрагора»). «Макіявель — (читаємо в Габріеля Бріне), який мріяв над поезіями, любив-любити. Один з його листів, писаний, коли вже мав п'ятьдесятку, показує його нам перенятого чисто молодечею пристрастю і ніжністю».

Його книга — геніяльний підручник не тільки для володаря, а й для провідника взагалі, що прагне загнuzдати ворохобну дійсність; для людини високої амбіції — яка ставить на першій пляні — загал і себе, як післанця ідеї. Його книга втаємничує в аркани суспільного життя, навчаючи, що робити, щоби не бути роздотаним...

Його ненавиділи ось вже чотириста років — без всякої шкоди для його популярності і для правильності його блискучої аналізи реальної дійсності. Ненавиділи, як каліки того, хто каже їм відкрити костурі і йти власними ногами.

В нашу добу розпаношення радикально-соціалістично-ліберальних доктрин; у добу, коли чесною є заколисувати себе приємними, але шкідливими оманами, а «неморальним» — здирати з них маски, представляючи світ таким, яким він є, — переклад класичного твору Макіявеля є більше, ніж на часі...

Др. Дм. Донцов.

МИКОЛА МАКІЯВЕЛЬ

шляхетному Льоренцові

Пера Медічі

Дуже часто ті, що бажають добути ласки володаря, жертвують йому речі, які для них є найдорожчі, або ті, які — як бачать — йому найбільше сподобаються. Дуже часто приносять йому в подарунок коні, зброю, золототкані одяги, дорогі самоцвіти й тому подібні оздобы, гідні його величності. Отож і я, бажаючи ставитися перед Вашою Світлістю з якимсь доказом моєї відданості, не знайшов у себе нічого дорожчого, нічого ціннішого, аніж знання діл великих людей. Це знання добув я довголітнім досвідом у справах новітніх і виучуванням старовинних. Це знання, над яким я довго думав і студіював, зібравши в цій невеличкій книзі, пересилаю Вашій Світлості. І хоч уважаю цю працю за негідну, щоб її предложити Вашій Світлості, то всеж вірю, що зволите її великодушно прийняти. Гадаю, що не може бути від мене кращого дарунку, як дати Вам спромогу зрозуміти в найкоротшому часі все те, що я, впродовж стількох років, серед стількох невигід і небезпек, пізнав і зрозумів. Мою працю я не випознив, ані оздобив ні велемовними фразами, ні буйними, високолетними словами, чи іншими зовнішніми принадами чи прикрасами, якими стільки письменників звичайно прикрашують свої книги. Я хотів щоби ніщо не оздоблювало цю працю, лише щоби правдивість предмету і важливість змісту робили її цікавою. Не хочу також,

щоб мені закинули пиху, що мовляв, людина низького й незначного стану сміє говорити про уряди володарів і вказувати їх напромак. Бож так, як ті, що беруться рисувати пляни країни, вибирають низькі місця на рівнині, з яких можуть ліпше бачити природу гір і високих місцевостей, а щоби бачити низини, вибирають високо положені в горах місця, — отак само, щоби пізнати вдачу народів, треба бути володарем, щоби пізнати вдачу володаря, треба належати до люду. Хай Ваша Світлість прийме цей невеличкий дарунок з таким же щирим почуттям, з яким його офірую. Коли його пильно перечитаєте і над ним застановитеся, знайдете в нім моє щире бажання, щоби Ви дійшли до тієї могутності, яку фортуна й Ваші прикмети Вам ворожать. А коли Ваша Світлість з височини Вашого становища кине інколи оком на далекі доли, то пізнаєте як неzasлужено зношу я безнастанно наругу злосли-вої доли.

I

СКІЛЬКИ ІСНУЄ РОДІВ ВОЛОДАРСТВ І ЯКИМ РОБОМ ЇХ ЗДОБУВАЄТЬСЯ

Всі держави, всі володарства, які панували, чи панують над людьми, були і є або республіки, або князівства. Князівства є наслідні, коли в них здавна володіють володарі однієї родини, або нові. Нові є або зовсім нові, як Мілян за Франческа Сфорци, або, як частини прилучені до держави наслідного володаря, що їх здобуває: таким є королівство Неаполь при королеві Еспанії. Ці останні володіння, таким робом здобуті, звичайно або мають князя, що править ними, або вільні. Здобувається їх зброєю інших, або власною, щастям, або в'двагою.

II

ПРО НАСЛІДНІ ВОЛОДАРСТВА

Не говоритиму тепер про республіки, бо деінде вже широко про це говорив¹⁾. Тут я займуся лиш монархіями. І зупиняючись над їх родами, говоритиму про способи, якими можна цими державами рядити й їх удержувати. Отож наслідні держави, звичні до володарів однієї династії, легше удержати, як нові, свіжо завойовані. Бо в перших вистарчає не порушувати системи своїх предків, зручно примінюватися до обставин. Таким робом, коли володар навіть є людиною з пересічним спритом, то завжди вдержиться в своїй державі. Хіба, що якась виїмкова й непоборна сила забере її в нього. А навіть позбавлений держави при найменшій

¹⁾ В книжці про Тита Лівія.

халепі, що притрапиться займанщикові, її знову відбере.

Наприклад, ми в Італії маємо князя Феррари, який видержав напади Венеціянців у 1484 р., папи Юлія в 1510 р. лише тому, що вже здавна сидів у цім князівстві. Бо законний володар має менше причин і нагод докучати своїм підданцям. Тому й є більше люблений. А коли жадні надзвичайні хиби не роблять його неадекватним, то зрозуміло, що такого володаря свої будуть шанувати: бо пам'ять про колишні перевороти й про їх причини затратилася в давності й безпереривності володіння, а завжди одна зміна, це підготовка для другої.

III

ПРО МІШАНІ ВОЛОДАРСТВА

Та на труднощі натрапляємо в новому володарстві. Коли воно не є зовсім нове, але подібне до твору, який можна назвати мішаним, то зміни, що в ньому виринають, повстають в першу чергу з тих природних труднощів, які стрічаємо в усіх нових володарствах. Бо люди охочо змінюють пана в надії знайти ліпше. І ця надія спонукує їх повставати зі зброєю проти того, що править. Але в цьому вони самі себе дурять, бо досвід їм хутко покаже, що цим тільки погіршили свою долю. Причина цього звичайна й зрозуміла: конечність, що змушує нового володаря кривдити своїх нових підданців, чи то гноблячи їх своїм військом, чи іншими безконечними прикростями, звичайними при здобуттю нових земель. Таким чином усіх тих, що ти, займаючи володарство, покривдив, маєш своїми ворогами; приязни тих, що тебе туди посадили, теж не зумієш удержати, не маючи змоги вдоволити їх так, як вони сподівалися; ані, будучи супроти них

зобов'язаний не зможеш виступити проти них зі суворими засобами. Бож хоч як хтось сильний своїм військом, то щоб увійти в країну й її зайняти, треба йому завжди прихильності населення. З цих причин Людовик XII, король Франції, швидко зайняв Мілян, але й швидко його стратив. Вистарчали лиш сили Людовіка (Сфорци), щоб вигнати його звідти за першим разом. Бо те населення, що відчинило йому брами, коли побачило, що завелось в своїх сподіванках і надіях на майбутнє щастя, не могло стерпіти наруги від нового володаря. Правда, що здобуваючи вдруге збунтовані країни, не так легко їх стратиться. Бо володар, користаючи з нагоди бунту, менше вагається забезпечити себе: караючи винних, пантруючи підозрілих, укріплюючи слабі сторони. Так, що за першим разом, щоби Франція стратила Мілян, вистарчало самому Людовікові наробити гамору на кордонах; та щоб втратити його удруге, треба було вже проти Франції зрушити всіх, щоби її війська розбити й вигнати з Італії: а це скоїлося з вище наведених причин. Усе таки і перший раз і другий раз вона втратила Мілян. Загальні причини першого випадку вже були обговорені. Тепер лишається обговорити другий випадок і сказати, які засоби були в короля Франції і які засоби міг мати хтось, що бувби на його місці, щоби вдержатися на добутих землях, чого не зробив він. Отож кажу, що ті держави, яких здобувають і приєднують до старої держави, що їх здобуває, або мають ту саму мову і є тієї самої країни до якої їх приєднують, або не є. Коли є, то дуже легко вдержати їх, надто коли немає у них звичаю жити вольними. Щоби їх мати напевне при собі, вистарчає знищити рід володаря, що володів ними. А врешті, аби лиш не було ріжниць у звичаях, аби лишити їм давні умовини

життя, а люди житимуть спокійно. Так, як ми бачили це в Бургундії, Бретанії, Гасконії і Нормандії, віддавна зєднаних з Францією. І хоч є деяка різниця у мові, проте їх звичаї є подібні й можуть існувати згідно попри себе. Хтож такі держави добуває і хоче їх удержати при собі, мусить узяти під увагу дві речі: перша, щоб рід їх старого володаря вигас; друга, щоб не зміняти їх законів, не збільшувати їх податків. Таким робом у короткому часі здобута країна зіллється зі старим володарством в одно тіло. Та коли здобувається держави в землях з іншою мовою, звичаями і ладом, от тоді й виринають труднощі. І тоді треба мати неабияке щастя й неабияку зручність, щоб удержати їх: до цього один із найкращих і найхосенніших засобів є, щоби переможець, який здобув цей край, пішов туди жити. Це зробить заняття цієї країни найпевнішим і найгравілішим. Так зробив Турок із Грецією: хочби був ужив не знати яких засобів, щоб цю державу втримати при собі, він ніколиб її не утримав, колиб не був пішов туди сам жити. Бо, хто перебуває на місці той бачить початок безладдя, то й негайно може йому зарадити. Колиж володар не перебуває на місці, то дізнається про безладдя лише тоді, коли воно розрослося, коли нема вже на нього ради. Окрім того країна не є обдирана твоїми урядовцями, бо піддані задоволені, що можуть шукати скорого суду у володаря. Тож, коли хочуть бути добрі, мають більше нагоди любити його, коли хочуть бути злими,—боятися його. Колиж хтось ззовні хотівби напасти на цю державу, має більше страху. Таким чином володар, що в такій країні живе особисто, може її стратити лише з великими труднощами. Другий, кращий засіб, це в одній чи в двох місцевостях творити колонії, щоб вони були немов ключі до тієї держа-

ви. Необхідно є або так робити, або, в противному випадку, держати в тій країні багато війська. На кольонії князь небогато витрачається: він, творячи їх і удержуючи, не видає на них нічого, або мало. Робить кривду лиш тим, у кого забирає поля і хати, щоб передати новим мешканцям, які творять там маленьку частину тієї держави. Покривдженіж, живучи розсіяно й бідно, не можуть ніколи йому шкодити. Усіж ті, кого кривда не досягнула, швидко втихомирюються, а з другого боку лякаються, щоб не зробити якої похибки, щоб не скоїлося з ними те, що з тими обідраними. У висновку, ці кольонії нічого не коштують, є вірніші і менше небезпечні. Покривджені, живучи в нужді й розсіяно, як я уже сказав, не можуть шкодити. Ще треба знати, що людей треба або приголубити, або винищити: бо мстяться за малу кривду, за великуж не можуть. Отож, коли когось кривдиться, треба кривдити так, щоб не лякатися пімсти. Колиж замість кольоній держиться військо, мається багато більше видатків, так, що всі доходи тієї держави йдуть на військо. Таким робом добуток приносить завойовникові страту і кривдить багато більше, бо, пересуваючи військо з одного місця на друге, він шкодить усій тій державі. Цю невигоду кожний чує і кожний стає володареві ворогом. А все це вороги, які можуть йому шкодити, бо бють їх у власній хаті. Отож якби ми не дивилися на цю справу, то військо не приносить ніякої користі, за те кольонії є хосенні. Володар, що знаходиться в провінції іншій звичаями від його держави, як уже сказано, повинен стати провідником і оборонцем менш сильних її сусідів, а старатися ослабити потужніших і дбати, щоби випадково не увійшов у цю провінцію чужинець, рівно потужний, як він. Бо завжди так стається, що його

старатимуться увести туди невдоволені, або через свою надмірну амбіцію, або через страх. Як це ми вже бачили, коли Етолійці впустили Римлян у Грецію. Також й у всяку іншу провінцію, куди Римляни входили, їх пускали туди мешканці тієї провінції. І вже так воно буває, що заразже, як лиш сильний чужинець увіходить в якусь провінцію, всі ті, що є менше сильні спонукані завистю проти того, що був потужніший за них, переходять до чужинця. Так, що він не матиме ніяких труднощів, щоб їх прихилити до себе, бо вони всі заразже охоче зєднають свої сили для оборони його нової держави. Він має лиш тим журитися, щоб вони не поростали в силу й не набирали значіння: а дуже легко може своїми силами при їх піддержці поконати тих, що є сильні, щоб самому залишитися всевладним в тій провінції. А хто не буде таким способом володіти, швидко стратить те, що здобув, а підчас свого володіння матиме безустанні труди і турботи. Римляни в провінціях, що здобували, добре перестерігали цих засад: кольтонізували їх, піддержували менше сильних, не допускаючи до розросту їх сили, понижували сильних і не допускали впливу потужних чужинців. І в цьому випадку хай мені вистарчить хочби приклад Греції. Римляни там піддержували Ахайців і Етолійців, понизили королівство Македонців і прогнали Антіоха. І хоч Ахайці і Етолійці заслужили у Римлян на те, щоб їх держави розрослися, на це ніколи Римляни не дозволили; ні Пилип не зумів їх переконати, щоб були його приятелями, не понижуючи його; ні потуга Антіоха не могла зробити того, щоб вони згодилися, щоб він у тій провінції рядив якоюбудь державою. Бо, в цих випадках, Римляни робили те, що всі мудрі володарі мусять робити. Володарі повинні мати на увазі не лиш теперішні халепи

а також й майбутні й зараджувати їм усім своїм спритом. Бо, передбачивши їх заздалегідь, легко можна їм зарадити. А вижидаючи, аж вони зближаться, вже пізно на лік, бо недуга стала невилічима. Це таке саме, як, по думці лікарів, зі сухотами: на початку їх легко вилікувати, але важко розпізнати їх; а з пробігом часу, не розпізнавши їх на початку і не вилікувавши їх, уже легко можемо їх розпізнати, але важко їх лікувати. Так воно є й у державних справах: бо пізнаючи заздалегідь (на це здатний лише мудрий) зло, яке родиться в державі, його вилічується швидко; але коли ми, не знаючи про його, допускаємо, щоб воно розрослося так, що кожний його пізнає, тоді ліку вже немає. Отож і Римляни, бачучи заздалегідь якесь лихо, зазжди йому зараджували і ніколи не допускали до того, щоби воно розрослося, аби лиш оминути війну; бо знали, що війни не оминеться, а лиш зволічеться, що булоб користю для противника: тому й воліли звести війну з Пилипом і Антіохом у Греції, щоб не вести її з ними в Італії. Тоді могли оминути війну і одну і другу, та не хотіли цього. Ніколи не припадало їм до вподоби те, що кожного дня не сходить з уст мудрців наших часів: користати з добродійств часу. Уважали за певніше користати з власної відваги й мудрости: бо час може привести зі собою так добро як зло, так зло як добро. Та вертаймося до Франції й уважно пригляньмося, чи вона держалася хоч одного того, про що вище сказано. Говоритиму про Людвика (XII), а не про Карла (VIII). Людвик довше панував в Італії і тому краще бачимо його поступовання. А побачите, що він поступав якраз противно тому, як треба було робити, щоб удержати чужу державу. Короля Людвика привела в Італію амбіція Венеціянців, які

з його приходом хотіли забрати для себе половину Льомбардії. Не хочу картати той прихід короля чи спосіб його поступовання. Бо, хочачи стати ногою в Італії й немаючи там приятелів (назпаки, за вчинки короля Карла перед ним були зачинені всі двері), він був примушений навязувати ті приязні, які міг. І його задум бувби спознився швидко, колиб він не наробив інших помилок. Отож, здобувши Льомбардію, король заразже знову добув собі ту повагу, якої його був позбавив Карло. Генуя уступила. Фльорентійці стали його приятелями. Маркіз Мантови, дука Феррари, Бентіволоіо, графіня Форлі, пани Фаенци, Пезаро, Ріміні, Камеріно, Піомбіно, Люкки, Пізи і Сієни, кожний заходився, щоби стати його приятелем. Тоді Венеціянці могли спостерігти нерозсудність їх поступку, бо, хочачи здобути два міста в Льомбардії, вони зробили короля володарем двох третин Італії. Подумай тепер лиш про одно: з яким малим трудом мігби король удержати в Італії свої впливи, колиб він був тримався вище наведених правил, колиб охороняв й захищав усіх своїх приятелів, які хоч і великі числом, але слабкі і лякалися хто Церкви, хто Венеціянців, все були змушені стояти при ньому, а він при їх помочі міг легко забезпечитися проти тих, які не перестали бути великими. Але він ледві увійшов у Мілян, а вже зробив щось зовсім противне, даючи поміч папі Олександрові, щоб він зайняв Романію. Не зауважив, що таким робом ослабив самого себе, стратив усіх приятелів і тих, що були пристали до нього, скріпив Церкву, додаючи до її духовної поваги ще й світську силу. Зробивши цю першу помилку, був примушений іти далі, аж врешті, щоб покласти кінець амбіції Олександра й не допустити, щоб він заволодів Тосканою, сам мусів прибути

в Італію. Не задовольняючись збільшенням могутности Церкви і втратою приятелів, а ще, щоб добути королівство Неаполь, поділився ним з еспанським королем. І де він перше був самотнім паном Італії, увів там товариша, на те, щоб амбітники тієї провінції й неприхильні до нього мали в кого шукати оборони. А замість того, щоби в тому королівстві лишити короля, свого наємника, він усунув його, а натомість посадив такого, що міг викинути його самого. Справді, жадоба добувати, це явище дуже природне й звичайне. І завжди, коли люди це роблять, їх скорше хвалять, а не гудять. Але коли вони не можуть цього досягнути, хоч і хочуть за всяку ціну це робити, то вони роблять похибку і заслуговують на те, щоб їх картати. Отож Франція, коли могла своїми силами напасти на Неаполь, повинна була це зробити. Якже не могла, не повинна була його ділити. А коли поділ Ломбардії, який Франція зробила з Венеціанцями, був оправданий, бо з ним станула ногою в Італії, то цей поділ Неаполю треба згнати, бо жадна необхідність його не оправдувала. Тож Людовик зробив оцих п'ять похибок: знищив слабих; побільшив сили вже й так дуже сильного в Італії; увів до неї дуже сильного чужинця; не перейшов туди жити особисто; не закріпив там колоній. Та всеж ті похибки не принеслиб були шкоди за його життя, якби не був зробив шостої, а саме: не забрав держави у Венеціанців. Бо понизити їх булоб добре, навіть конечно, колиб він не скріпив передше Церкву і не увів еспанців у Італію, але зробивши це, він ніколи не повинен був згодитися на їх пониження, бо, будучи могутніми, вони булиб перешкодили в поході на Ломбардію іншим, чи це тому, що Венеціанці булиб не згодилися на цей похід, не витягаючи з нього якнайбільше користей

для себе, чи це тому, що інші зі зрозумілих політичних рацій не булиб забрали Льомбардію від Франції на те, щоб її дати Венеціанцям, а не булиб мали відваги зчиняти суперечку з обома. Колиж хтось сказавби мені: таж і король Людвик уступив Романію Олександрові, а королівство (Неаполь) Еспанії, щоб оминути війну, то я відповім вище наведеними аргументами: ніколи не сміється допускати до безладу на те, аби лиш оминути війну, бо її й не оминається, лише відкладається на твою шкоду. А колиб дехто навів мені приречення, яке дав папі король, що для нього зважиться на цей похід, у заміну за розв'язання свого подружжя і за кардинальський капелюх для архієпископа з Руан, то на це відповім нижче, коли говоритиму про приречення володарів і як його треба додержувати. Отож стратив король Людвик Льомбардію, бо не додержував ні одного з тих правил, яких трималися інші, що, забравши провінції, хотіли їх удержати. І це не є жадне чудо, але зовсім простий і звичайний факт. Про це говорив я у Нант з кардиналом Руанським, коли Валєнтіно, так загально називали Чезара Борджія, син папи Олександра, зайняв Романію. Кардинал сказав мені, що Італійці не розуміються на війні, а я йому відповів, що Французи не розуміються у справах держави. Бо колиб розумілися, не дозволилиб дійти Церкві до такої потуги. Із досвіду видно, що потуга Церкви й Еспанії в Італії виросла при допомозі Франції й саме вони спричинили упадок її в Італії. З цього виходить загальне правило, яке ніколи, або рідко коли заводить: що хто спричинює могутність іншого, губить самого себе. Бо ту могутність створив або спритом, або силою. А й одна і друга викликає недовіря у того, що став сильний.

IV

ЧОМУ ДЕРЖАВА ДАРІЯ, ЗДОБУТА ОЛЕКСАНДРОМ, НЕ ПОВСТАЛА ПРОТИ НАСЛІДНИКІВ ОЛЕКСАНДРА ПО ЙОГО СМЕРТИ

Беручи під увагу труднощі, які існують при вдержанні новодобутої держави, мігби дехто дивуватися, що коли Олександр Великий, ставши у кількох роках володарем Азії і ледві встигши зайняти її, умер; коли здавалося б зовсім зрозумілим, якби в цій державі вибухло повстання, то наслідники Олександра всежтаки вдержалиб її; й інших труднощів у вдержанні її не мали, як лише ті, які виринали між ними з причини їх амбіцій. На це відповідаю, що володарства, про які дійшла до нас пам'ять, правляться двома відмінними способами: або править ними абсолютний володар, якому, з його ласки і волі, піддані, як міністри, помагають рядити державою; або володар і барони, які займають рангу міністрів не з ласки володаря, а з рації давности їх роду. Такі барони мають власні державки і підданих, які визнають їх за своїх панів і всі чують до них природну відданість. В державах, якими рядить володар і його піддані, володар має більшу повагу. Бо в усій його країні немає нікого вищого владою від нього. А як і слухають когось іншого, то лиш як міністра й урядовця, не виявляючи до нього особливої любови. Живими прикладами тих двох способів рядити є в наших часах султан і король Франції. Всією турецькою монархією рядить один пан, а всі інші його раби. Всю свою державу він поділив на санджаки, в які посилає усяких адміністраторів, яких змінєє, переносить, як йому подобається. Король Франції навпаки, поставлений посеред великого числа панів, що походять зі старинних родів, визнаних і любле-

них їх підданими. Вони мають свої привілеї, яких король без небезпеки для себе, не може в них забрати. Хто приглянеться одній і другій державі, — знайде, що турецьку державу важко добути, та раз добуту, вже дуже легко втримати. Причини труднощів у добуттю турецької держави є в тому, що можновладці тої держави не можуть покликати займанщика, а він не може сподіватися, що бунт тих, які стоять при кермі уряду, улегшить йому його підприємство, що ясно з вище наведених розумовань. Бо всіх їх, як рабів і залежних, лиш з великими труднощами можна намовити до відступства; а колиб це й вдалося, то мало з них хісна можна сподіватися; зі згаданих вже причин, не зуміють вони потягнути за собою народ. А тому, хто нападає на Туреччину, мусить знати, що зустріне її зєднаною, і більше мусить покладатися на свої власні сили, ніж на безладдя інших. Та коли вже хто поконе Туреччину й розібє її в полі так, що вона не зможе зформувати нове військо, тоді вже не має кого лякатися, окрім родини володаря. Коли її винищити, тоді вже нема кого лякатися, бо ніхто інший не має довіря у того народу. І як перед поразкою не міг побідник нічого від них сподіватися, так по перемозі не має чого їх лякатися. Зовсім навпаки діється у королівствах, які рядять собою так, як Франція, куди можеш легко увійти, прихилиючи до себе кількох баронів королівства. Бож завжди знайдуться невдоволені і такі, що бажають зміни. Зі згаданих причин вони промостять тобі шлях до тієї держави, вони й улегшать тобі перемогу. Але коли ти схочеш удержатися там, то натрапиш на безліч труднощів і від тих, що тобі помагали і від тих, яких ти поконе. Не вистане тобі, що знищиш рід князя, бо там лишаються можновладці, що стануть провідниками нових переворотів. А не мо-

жучи їх ні вдоволити, ні знищити, ти при першій найближчій нагоді втратиш ту державу. Отож тепер, коли розглянути природу правління Дарія, знайдемо, що було воно подібне до правління турецького: тому Олександр перш за все вдарив на нього силою і розбив його. Після цієї перемоги, коли Дарій погіб, посідання його держави, по причинах вище згаданих, було запевнене Олександрові. Колиб його наслідники були з'єднані, то моглиб і далі безжурно нею володіти, бо не було в ній інших заворушень, крім тих, що викликали вони самі. Та державами з таким ладом, як Франція, не можна так супокійно володіти. В цій була причина частих повстань в Іспанії, Франції і Греції за римських часів, бо в цих державах було багато князівств. Римляни так довго були непевні щодо посідання тих країн, як довго тривала пам'ять про ті князівства. Щойно коли пам'ять про них загинула, тоді вони, при допомозі сили й довготривалості влади, стали спокійними посідачами. А й пізніше, коли між князями прийшло до боротьби, кожний міг привласнити собі частину тих провінцій, у яких здобув перевагу. Але тому що в них рід їх давнього володаря вигас, то й не визнавали інших панів, як лише Римлян. Беручи все те під увагу, ніхто не здивується, що Олександр так легко затримав владу над Азійською державою; та що інші мали стільки труднощів задержати здобуте: як Пир та багато інших. І це не було вислідом меншої чи більшої мужності переможця, лише відмінного ладу здобутої держави.

V

ЯК ТРЕБА РЯДИТИ МІСТАМИ І ВОЛОДАР- СТВАМИ, ЯКІ, ЗАКИ БУЛИ ЗАЙНЯТІ, ЖИЛИ СВОЇМИ ПРАВАМИ

На те, щоб задержати здобуті держави, які звичні жити своїми правами і бути вільними, є три способи: перший — зруйнувати їх; другий — піти особисто жити там; третій — лишити їм їх права, беручи з них данину і створюючи там уряд невеличкий числом, який вдержавби цей край приязним для тебе. А тому, що цей уряд декількох, створений володарем, знає, що не встоїться без його приязні й сили, то робитиме все, щоб його удержати. Країну, звичну жити вільно, легше вдержати правлячи нею при посередництві їїж громадян, ніж іншим способом. Тут, для прикладу, маємо Спартанців і Римлян. Спартанці держали Атени і Теби, створивши там олігархічну державу, якою кермувало невеличке число горожан, але все-таки стратили їх. Римляниж, щоб удержати Капуу, Картагіну й Нуманцію, зруйнували їх і не стратили їх. Колиж хотіли вдержати Грецію майже таким способом, як її тримали Спартанці, роблячи її вільною й лишаючи їй права, то це не вдалося їм. Так що мусіли, щоб удержати цю провінцію, знищити багато міст. Бо, справді, щоб зайняті міста вдержати, нема певнішого способу, як зруйнувати їх. І хто стане паном міста, що звичне жити вільно, а не знищить його, хай жде, що воно знищить його. Бо завжди таке місто знайде оправдання для повстання в ім'я вільности і старинного свого ладу, яких ні час, ні признані добродійства не дадуть ніколи забути. І чогоб ви не робили, як не розсєднували або не розкидали

мешканців, то вони не забудуть ні про ту вільність, ні про той лад і при найближчій нагоді схотять їх відзискати. Як це зробила Піза, хоч стільки літ пройшло, коли вона дісталася в неволю фльорентійців. Та коли міста чи провінції звичні жити під володарем, а його рід вже вигас; коли з одного боку вони привичні до послуху, а з другого, не маючи давнього володаря, не можуть згодитися вибрати нового зпоміж своїх громадян; коли не вміють жити вільними і не дуже спішаться хопитися за зброю, тоді без труднощів може їх князь прихилити до себе й забезпечитися щодо них. Але в республіках більше життя, більше ненависти, більше бажання пімсти; і не покидає їх, ні не дає їм супокою пам'ять про давні вільності, так, що найкращий із цього вихід: знищити їх, або йти жити між них.

VI

ПРО НОВІ ВОЛОДАРСТВА, ЯКІ ЗДОБУВАЮТЬСЯ ВЛАСНОЮ ЗБРОЄЮ І ВІДВАГОЮ

Хай ніхто не дивується, що я, говорячи про нові володарства, про володаря і про державу, наводжу найславніші приклади. Бо люди майже завжди йдуть шляхами прокладеними іншими й у ділах своїх наслідують інших; хоч і не можемо докладно триматися тих шляхів, ані досягти досконалости тих, яких наслідуємо, всежтаки мусить розсудна людина завжди йти слідами тих великих людей, які є гідні того, щоб їх наслідувати; щоби, коли їм не дорівняти, то бодай хоч в децім наблизитися до них. Таке саме роблять мудрі лучники. Коли бачать, що ціль задалека, а знають як далеко і з якою силою несе їх лук, міряють багато вище, ніж сама ціль. Не на те, щоб стрілою досягнути ту височину,

а на те, щоби, мірючи вище, трапити в саму ціль. Отже кажу, володарства зовсім нові, де є новий володар, більше чи менше тяжко удержати, в залежності від більшої чи меншої відваги того, що здобуває їх. Тому, коли хтось з приватної людини стає володарем, а стається це або завдяки його відвазі, або щастю, то одна чи друга з тих двох причин помагають побороти бодай частинно багато перепон. Проте, той хто менше вірив щастю, держався довше. Легше удержатися ще й тому володареві, який, не маючи своєї держави, примушений жити в новій особисто. Та переходячи до тих, що через власну відвагу, а не через фортуну, стали володарями, скажу, що найвизначніші з них це Мойсей, Кир, Ромуль, Тезей і ін. І хоч про Мойсея не треба говорити, бо він був лиш виконавцем того, що Бог по своїй волі йому доручив, проте вартий подиву за ту ласку, яка робила його гідним розмови з Богом. Та коли приглянемося Кирові й іншим, які здобули, чи оснували королівство, всі вони для нас будуть гідні подиву. А як візьмемо під розвагу їх діла й особливі їх установи, то вони не відрізнятимуться дуже від діл Мойсея, хоч останній мав такого великого вчителя. Просліджуючи їх діла й життя, побачимо, що вони нічого іншого не мали від фортуни, як лише нагоду, що дала їм матеріял, якому могли надати бажану їм форму, що їм здавалася пригожою. Без тієї нагоди відвага їх духа булаби згасла, а без тієї відваги, даремною булаб нагода. Тож для Мойсея було конечним знайти народ Ізраїля в Єгипті поневоленням і гнобленням Єгиптянами, на те, щоб він хотів позбутися ярма неволі і пішов за ним. Треба було, щоб Ромуль не міг лишитися в Альбі; щоби по його уродженні його покинули, щоби він став королем Риму і основником нової батьків-

щини. Треба було, щоби Кир прийшов до Персів тоді, коли вони були невдоволені володарством Медійців; а Медійці щоб були зледащілі і знікчемнілі від довгого миру. Колиб Атенці не були розсіяні, Тезей не мігби виявити свого геройства. Нагоди, як бачимо, зробили цих провідників щасливими. А незвичайна їх мудрість зробила те, що вони хопилися тої нагоди і свою батьківщину зробили славною і найщасливішою. Ті, що, йдучи подібним шляхетним шляхом, доходять до володарства, добувають його з труднощами, але вдержують легко. І труднощі, які мають при здобуванні володарства, зроджуються частинно з нового ладу і звичаїв, які мусять вводити, щоб поставити на міцних підставах свою державу й свою безпеку. Мусимо знати, що немає річи важчої у виконанні ні більш сумнівної щодо успіху, ні небезпечнішої у кермуванні, як заведення нового ладу. Бо всі ті, яким зі старим ладом було добре, будуть реформаторові неприятелями, а ті, яким новий лад мігби бути добрий, будуть йому непевними приятелями. Обережність млявих приятелів походить дещо зі страху перед противниками, які були задоволені з старих прав, а дещо з недовіря людей, які не вірять у корисність нових порядків, поки не переконає їх у тім досвід. Ото й буває таке, що скільки разів противники мають нагоду напасти, нападають із незвичайним завзяттям, а ті інші бороняться слабо, так що володар гине разом з ними. Тому необхідно, щоби ліпше зрозуміти це питання, приглянутися чи ці реформатори стоять власними силами, чи залежні від інших. Себто: щоби перевести їх діло вони мусять просити, чи можуть примусити. В першому випадку, завжди вийдуть зле і до нічого не доведуть. Колиж є залежні від самих себе і можуть примусити, тоді рідко коли їм не вда-

ється. Тому то всі озброєні пророки перемагали, а обеззброєні гинули: бо, окрім сказаного, вдача народів є змінлива: легко їх переконати в чомусь, алеж важко вдержати їх у тому переконанні. Тому треба улаштовуватися так, що коли вже не вірять, щоб їх силою примусити вірити. Мойсей, Кир, Тезей і Ромуль не булиб могли довести до того, щоб слухали їх законів, колиб були неозброєні. Як у наших часах скоїлося з черцем Джіролямом Савонаролею: згинув разом з ділом своєї реформи, як лиш юрба почала не вірити йому, а він не мав способу вдержати тих, що йому повірили, ні не міг примусити тих, що йому не вірили. Отож усі такі реформатори мають великі труднощі у поступованні й усі небезпеки стоять на їх шляху. Лише своєю відвагою можуть усе те перемогти. Але як тільки переможуть усі труднощі й небезпеки і їх почнуть шанувати, вони, знищивши тих, що їм завидували, стають сильні, певні, шановані і щасливі. До тих великих прикладів хочу додати один меншої ваги: про Герона Сиракузьського. Він з приватної людини став володарем Сиракузи. Від щастя не дістав він нічого крім нагоди. Бо, сиракузьці, що були поневолені, вибрали його своїм провідником і тоді він заслужив собі на те, що зробили його своїм володарем. Коли він ще був приватною людиною, вибивався такою силою духа, що хто лише про нього пише, каже, що нічого йому не бракувало до панування, окрім держави. Він скасував стару міліцію, зорганізував нову, покинув старинні приязні, здобув нові. А оточений приятелями й військом, що було його, міг на цих підставах будувати всякий будинок. Тож багато мав труднощів, здобуваючи владу, але мало, щоби вдержати її.

ПРО НОВІ ВОЛОДАРСТВА, ЯКІ ЗДОБУ- ВАЮТЬСЯ ЧУЖИМИ СИЛАМИ І ЩАСТЯМ

Ті, що лиш при допоміг фортуні із звичайних громадян стають володарями, осягають це з малими труднощами, але вдержуються з великими. На своєму шляху не натрапляють на ніякі перепони, бо вони летять, мов на крилах. Та всі ці турботи з'являються пізніше, коли вони вже там всадовилися. Це ті володарі, що дістали державу або при допоміг гроша, або з ласки того, що цю державу їм дає. Так сталося багатьом у Греції у містах Йонії і Гелеспонту, де Дарій, для своєї безпеки і слави, посадив своїх володарів. Так було й з тими цісарями, що з звичайних людей, через здеморалізованих вояків, доходили до влади. Ці володарі опираються звичайно на волі й щасті тих, що їх зробили великими, а ті обі речі є найнестійніші і найхимерніші. Ці володарі не вміють і не можуть утриматися на тому шаблі: не вміють, бо хто не є людиною великого розуму й прикмет, то, живучи завжди в відносинах приватної людини, не потрафить командувати; не можуть, бо не мають військових сил, які булиб їм віддані й вірні. Врешті, держави що творяться зненацька, як усі інші речі природи, які родяться і швидко ростуть, не можуть мати таких звязків і коріння, щоб їх не змів перший буревій. Ті отже, що як сказано, зненацька стали володарями, не мають стільки сприту, щоби вміти затримати те, що їм фортуна дала, ані щоби створити опісля ті підстави, які інші мали вже перед тим як стали володарями. На оба ці способи, як стати володарем шляхом сприту і фортуни, хочу я навести два приклади, що скоїлися за нашої пам'яті. А це: Франческо Сфорца і Чезаре Борджя. Фран-

ческо Сфорца чесним способом і великою мужністю став із приватної людини дукою міста Міляна. Заки ним став, мусів поконати великі труднощі, але удержався дуже легко. З другого боку Чезаре Борджя, прозваний звичайно дукою Валентіно, здобув державу через щастя свого батька і разом з ним її стратив, хоч робив усі заходи, які повинна робити розумна і спритна людина, щоб закріпитися в державі, яку здобули для нього зброя і щастя інших. Бо, як уже сказано вище, хто не кладе задалегідь підстав, мігби їх при великому сприті створити пізніше, хоч твориться їх тоді з невідогою для архітекта і з небезпекою для будинку. Отож, коли приглянемося цілому поступованню дуки, побачимо які могутні підстави поклав він для своєї майбутньої потуги; про ці підстави, думаю, не буде тут зайвим говорити, бо я й не знавби які кращі вказівки дати новому володареві, як не приклади вчинків Валентіна. Бо коли його способи й не принесли йому успіху, то в цьому не була його вина, а сама доля поставилася до нього з такою крайною злосливістю. Олександр VI, хочаби зробити свого сина великим дукою, мав багато труднощів в теперішності і в майбутнім. Перше, не бачив спромоги зробити його володарем якоїсь держави, щоб не була вона державою Церкви. А змагаючи відірвати якусь державу від Церкви, знав, що дука міста Міляна і Венеціянці не згодились на те, бо вже Фаенца і Ріміні були під зверхністю Венеціянців. Окрім того бачив, що збройні сили Італії, особливо та, якою він мігби покористуватися, були в руках тих, що мусіли лякатися могутности папи. От тому й не міг на ці сили рахувати, бо всі вони були в руках Орсініїв і Кольоннів і їх сторонників. Отже треба було зрушити той лад і довести до безладдя у державах Італії, щоби деякими

частинами їх безпечно заволодіти. Це прийшло йому легко, бо Венеціянці, яких спонукали інші причини, покликали в Італію французів. А цьому він не тільки що не спротивився, а ще й сприяв, уневажнюючи перше подружжя короля Людовика. Тож увійшов король в Італію при допомозі Венеціянців і за згодою Олександра VI. Ледві увійшов у Мілян, а вже папа мав від нього військо для здобуття Романії, яку здобув страхом королівського імення. Коли дука здобув Романію і побив Кольоннів, то зауважив, що коли схоче посуватися вперед, то матиме на перешкоді дві речі: перша це йогож військо, яке видалось не дуже вірним йому; друга, це воля Франції. Себто: лякався, щоб військо Орсініїв, яким користувався, не покинуло його й не тільки не перешкоджало йому в здобуванні нових земель, а щоб не забрало від нього вже здобуті. Тогож самого потерпав і з боку короля. Щодо Орсініїв, то уже мав на це доказ, як то, по здобутті Фаенци, коли він напав на Больонію — вони в тому нападі байдуже йшли до бою. Щож до короля, то його вдачу пізнав тоді, коли, здобувши князівство Урбіно, напав на Тоскану, а король примусив його занехати це підприємство. От тоді дука й постановив не бути вже більше залежним від фортуни й зброї інших. І в першу чергу, в Римі ослабив партію Орсініїв і Кольоннів. Усіх їх сторонників, яких мали між аристократією, прихилив до себе, роблючи їх своїми прибічниками; щедро забезпечив їх матеріально, вшанував їх, даючи їм, залежно від здібности, довірочні місця в урядах цивільних і військових. І так у пробігу кількох місяців у їх душі вигасла всяка вірність своїм попереднім партіям і всі вони прихилилися до дуки. Після цього, вижидав нагоди, щоби, розбивши передтим рід Кольоннів, знищити Орсініїв.

А нагода прийшла у слушний час і він нею покори́стувався як не можна було краще. Бо Орсінії, зауваживши запізно, що могутність дуки і Церкви була їх руїною, скликали на землях Перуджії зїзд у Маджйоне. Цей зїзд викликав повстання в Урбіно, заворушення в Романії й безліч небезпек для дуки, які він поконав при допомозі французів. І коли повернув свою силу й авторитет то недовіряючи ні Франції, ні іншим чужим силам, і не хочачи виступати проти них відкрито, вхопився підступу. І так умів заховати свої замисли, що Орсінії за посередництвом пана Павольо, погодилися з ним. Дука, стараючися прихилити Павольо до себе, не жалував нічого, щоб його запевнити, даючи йому одяги, гроші, коні. Так, що їх наївність спонукала їх в Сінігалії віддатися в його руки. Отож, знищивши цих провідників, а їх сторонників зробивши своїми приятелями, дука поклав дуже добрі підвалини під свою потугу, маючи всю Романію і князівство Урбіно, і прихильючи до себе усі ті народи, які вже почали засмаковувати і розкошувати добробутом. А тому, що цей випадок гідний уваги й наслідування іншими, то не хочу його поминути. А саме: зараз, коли дука заняв Романію, якою, як бачив, володіли немічні пани, які скорше обдирали своїх підданих, ніж сприяли їх добробутові й тим самим були скорше причиною їх розєднання, ніж зєдинення, і що в тій провінції було стільки злодійств, грабіжництва й усяких інших непорядків, то дука рішив: що треба дати їй новий уряд, аби ту провінцію довести до супокою й до слухняности. Для того настановив там жорстокого й жвавого мессера Реміро Д'Орко, якому віддав повну владу. Цей у короткому часі довів провінцію до супокою й до зєдинення, зазнавши через це великої слави. Пізніше дука рішив, що така сувора влада вже без-

потрібна і потерпав, щоб її не зненавиділи, тож у середині провінції настановив під предсідництвом одної найвизначнішої особи особний трибунал, в якому кожному було мало свого представника. А знаючи, що минулі суворости викликали проти нього ненависть, то хочаби успокоїти настрої населення і прихилити його зосім до себе, він хотів доказати йому, що коли й була допущена деяка жорстокість, то в цьому винен не він, а шорстка вдача міністра. При цій нагоді, раз уранці наказав розтяти його надвоє і так лишити біля стовпа, до якого був прив'язаний разом з закрівавленим ножем, що служив до сумної езекуції, на майдані міста Чезена на загальне видовище. Жорстокість цього видовища рівночасно вдовoliла народ, але і здивувала. Та вертаймо до речі. Отож коли дука почув свою потугу і побачив, що він частинно вже забезпечений перед небезпекою, узброївшись на свій лад і частинно знищивши ті війська, які, по сусідству, могли його турбувати, то хочаби йти по нові здобутки, мусів рахуватися з Францією. Бо знав, що король, який запізно спостеріг свою похибку, не стерпить його намірів. І тому почав шукати нових приятелів, і провадити подвійну гру з Францією, коли вона увійшла в неапольське королівство, щоб прогнати еспанців, які облягали Гаету. Його намір був забезпечитися щодо них. Це йому булоб і швидко вдалося, якби був жив довше Олександр VI. Ось так він підходив до теперішніх справ. Щож до справ майбутнього, то в першу чергу він побоювався, щоб новий папа не був його ворогом і щоб не захотів одібрати в нього того, що дав йому Олександр VI. Забезпечитися проти того хотів чотирькома способами: перший — винищити увесь рід панів, яких він обдер на те, щоби не лишити цієї нагоди папі; другий — прихилити до себе всю

римську аристократію, щоб нею могли, як сказано, держати папу у віжках; третій — зробити Колегію якнайбільше прихильною до себе; четвертий — схопити в свої руки стільки влади, що колиб його батько помер, міг сам устоятися перед першим напором. З тих чотирьох річей ще до смерти Олександра VI. перепровадив три, четверту майже. Бо з панів, яких ограбив, повбивав стільки, скільки лише д'сталось до його рук і дуже мало хто з них встиг урятуватися; римську шляхту прихилив до себе, а в Колегії мав великий вплив. Щож до нових здобутків, то вже задумав був стати володарем Тоскани, а вже володів Перуджією і Пйомбінном, а Пізу взяв під свій протекторат. Заняти її залежало тільки від нього, бо не рахувався вже з Францією; не мусів уже оглядатися на неї від якої Еспанія відобрала королівство Неаполь. Через це всі інші намагалися добути його приязнь. Після цього Люкка і Сієна уступили би йому зараз, подекуди з ненависти до фльорентійців, а подекуди зі страху. Для фльорентійців тоді уже не булоб ради. Колиб йому тоді було удалося те, що вдалося того самого року, в якому вмер Олександр, то бувби здобув таку силу й повагу, що вдержавсяб незалежним від щастя й зброї чужих, сам у своїй потузі і мужності. Та по пяти роках, як він витягнув шаблю, умер Олександр. І полишив йому дійсно сильну державу лише в Романії; в усіх інших вся його влада висіла в повітрі, а він сам лишився поміж двома дуже сильними ворожими військами, ще й до того смертельно недужий. Та він мав у собі стільки завзятости і стільки сили духа, так добре знав, коли людей треба прихилити до себе, а коли їх згубити, такі сильні були підстави, які поклав за такий короткий час — що колиб не був мав усі ті війська проти себе, або колиб був здоровий, напевно пере-

мігби був усі труднощі. А що його підстави були добрі, то це бачимо з того, що Романія вижидала його більше як місяць; а в Римі, де перебував напівживий, чувся певним: хоч повернули туди Баліоні, Вітеллі й Орсіні, то не важилися виступити проти нього. Правда, не міг зробити папою того, кого хотів, алеж міг не допустити до вибору того, якого не хотів. Та якби, коли вмирав Олександр, він був здоровий, усе пішлоб легко. Того дня, коли вибрали Юлія II, він сказав мені, що подумав про все, що могло статися по смерті батька й на все найшов раду, лише одного не взяв під увагу, що в хвилині смерті батька буде й він глядіти смерті увічі. Отож, зібравши усі ті діла дуки, я не мігби його гудити. Навпаки, мені здається, що треба, як це я зробив, поставити його як зразок для наслідування всім тим, що при допомозі щастя і зброї інших дійдуть до володарства. Бо він, маючи великий розум і далекойдучі наміри, не міг управляти інакше. Цим намірам став перепоною лиш короткий вік Олександра і його власна недуга. Тому, хто вважає необхідним у своєму новому володарстві забезпечитися перед ворогами, добути собі приятелів, перемогти силою чи підступом, викликати серед народу любов і страх, мати послух і пошану серед війська, знищити тих, які можуть або мусять тебе напастувати, відновити старий устрій, бути суворим і любленим, великодушним і щедрим, розпустити невірне військо, а створити нове, вдержувати таку приязнь королів і князів, щоб добродійства чинили йому з приємністю, а напастувати вагалися, — той, хто все те хоче робити, не найде ніде найсвіжіших прикладів як у чинах дуки Валентіна. Лише одно можна йому закинути: що допустив на папський престіл Юлія II. В цьому випадку вибір його був невлучний. Бо, як уже сказано, коли не

міг перевести вибору папи, якого хотів, то мігби був не допустити, щоби папою став той, якого не хотів. Ніколи не повинен був згодитися на вибір папи з тих кардиналів, яким він зробив кривду, або зпоміж тих, які, ставши папою, могли його боятися. Бо люди шкодять зі страху, або з ненависти. Ті, яким він зробив кривду, між іншими, були кардинали церкви Сан Петро ін Вінколі, Кольонна, Сан Джйорджйо, Асканіо. Всі інші дійшовши до понтифікату, мусілиб його боятися, окрім кардинала Де Руан і Еспанців: ці з уваги на звязки й зобов'язання, а той маючи за собою потугу Франції. Отож дука, найперше, повинен був зробити папою еспанця. Не могучи зробити цього, повинен був згодитися на кардинала Де Руан, а не на кардинала зі Сан Петро ін Вінколі. Бо хто думає, що можливі під впливом нових добродійств забувають старі зневаги, той помиляється. Тому й дука схибнув у цьому виборі, який став причиною його остаточної руїни.

VIII

ПРО ТИХ, ЩО ЗЛОЧИНОМ ДІЙШЛИ ДО ВОЛОДАРСТВА

Мені здається, не можна поминути двох способів, якими приватна людина приходить до влади, (а яких не можна приписати ні щастю, ні спритові). Хоч про один із тих способів можнаб обширніше говорити там, де буде мова про республіки. А ці два способи такі: коли доходить до володарства шляхом злочинним і ганебним, або коли приватна людина при помочі інших громадян стає володарем своєї батьківщини. Говорючи про перший спосіб, пояснюю його двома прикладами: одним старинним, другим сучасним. Не буду входити в оцінку вар-

тості цих прикладів, бо думаю, що вони вистануть тому, хто буде примушений в потребі їх наслідувати. Сицилійський Агатокль не лише з приватної людини, але з низького й подлого стану, став королем Сиракуз. Він був син гончаря. І завжди, на всіх щаблях своєї кар'єри провадив злочинне життя. Та свої злочини єднав з такою відвагою духа і тіла, що вступивши до війська, від ступня до ступня дійшов до того, що став претором Сиракуз. Укріпившись на цьому становищі, постановив собі стати володарем і, насильно й без зобов'язань до інших, держати те, що йому було признане зовсім добровільно. У цих своїх намірах порозумівся з картагінцем Гамількаром, що тоді зі своїм військом перебував у Сицилії. Раз уранці Агатокль зібрав народ і сенаторів Сиракузи, немовби він мав розглядати справи, що торкалися республіки. На умовлений знак його вояки кинулися на сенаторів і на найбогатших з народу й усіх їх вимордували. По їх смерті він захопив і вдержав у тому місті найвищу владу без ніякого спротиву громадян. І хоч Картагінці двічі його розбили, а врешті й облягли, то він не тільки оборонив своє місто, але лишивши одну частину своїх людей до оборони міста, з другою пішов походом на Африку. В короткому часі увільнив Сиракузи від облоги і довів Картагінців до крайньої необхідності помиритися з ним, задовольнитися Африкою, а Сицилію лишити йому. Кожний, хто приглянувся б чинам і відвазі Агатокля, не побачивби в них нічого, або дуже мало такого, щоби можна приписати щастю. Бо він, як сказано вище, не з чисею помічу, а через здобуття військових ранг, отриманих серед тисяч невідгод і небезпек, дійшов до володарства, і вдержався на нім відважними й небезпечними заходами. Бо ще не можна назвати

похвальним вчинком убивати своїх громадян, зраджувати приятелів, бути бузувіром, безмилосердним, безрелігійним: цими способами можна здобути володарство, але не славу. А коли візьмемо під увагу відвагу Агатоля, як він умів кидатися в небезпеку й виходити з неї, чи великість його душі, як він умів терпіти й поконувати всі противенства, то не бачимо, чому б мали ми ставляти його нижче від якогсь це не було іншого великого полководця. А проте його звірська жорстокість і нелюдскість, безліч його злочинств, не дозволяють на те, щоб його виславляти, як інших великих людей. Тож не можна приписувати щастю або чесноті те, що він виконав без одного і без другої. За наших часів, за папства Олександра VI, Оліверотто да Фермо, який ще в дитинстві лишився сиротою, виховувався у матиного дядька, що звався Джйованні Фоліяні, який віддав його в молодому віці до війська під команду Паволя Вітеллія, щоби, по відбутті цієї служби, дійшов до якогось вищого військового степеня. По смерті Паволя служив під його братом Вітелльоцом. І за дуже короткий час, тому, що був здібний і сильний тілом і духом, став одним з перших у його війську. Але тому, що уважав за ганьбу бути чужому наймитом, задумав зайняти Фермо при помочі деяких громадян міста, яким було дорожче поневолення їх батьківщини, ніж її воля, і при помочі Вітеллєска. Він написав до Джйованні Фоліяні, що, перебуваючи стільки років поза родинною хатою, хотів би прибути й побачити його і своє місто і дещо розглянутися по своїй батьківщині. А тому, що не думав ні про ніщо більше, як про добуття слави, то, щоб його громадяни бачили, що не бив байдиків, прагнув увійти до міста з парадом, в супроводі сотні кіннотчиків його приятелів і служби. Просив, щоби Джйованні Фоліяні

розпорядив, щоби громадяни Ферма прийняли його з почеснями. Бо це прийняття принесе пошану не лише йому, Олівероттові, а й його виховникові, себто Фоліянїєму. І Джйованні зробив усе, щоб громадяни Ферма прийняли з почеснями його родича. Оліверотто розгостився у його хаті, де, по кількох днях, у яких він обдумав необхідні пляни щодо свого злочинного наміру, улаштував великий бенкет. На нього запросив Джйованні Фоліані і значних громадян Ферма. Коли скінчився бенкет і інші забави, які звичайно бувають на бенкетах, Оліверотто хитро почав поважну розмову про могутність папи Олександра і його сина Чезара і про їх діла. До цієї розмови приєдналися Джйованні й інші. Зненацька Оліверотто піднявся і сказав: треба бути обережним і треба перейти в затишніше місце, щоб про ці речі говорити. І пішов до однієї кімнати, а за ним Джйованні й інші громадяни. Ще не встигли вони зайняти місця, а вже з захованих кутів вискочили вояки і помордували Джйованні й інших. Після цього злочину Оліверотто сів на коня і вихром пігнав і в палаті обляг найвищу раду. Рада зі страху мусіла стати йому послушна й створити уряд, якого головою оголосив він себе. А тому, що всі невдоволені, які могли йому шкодити, вигинули, він, увівши новий цивільний і військовий устрій, зумів укріпитися. Таким робом впродовж одного року свого володарства, він не лише став безпечним у місті Фермо, але й грізним усім своїм сусідам. І булоб важко його повалити, як і Агатокля, якби не дав себе одурити Чезарові Борджя. Це було тоді, коли в Сінїгалії, як сказано вижче, Чезаре взяв підступом Орсінїїв і Вітелліїв. От тоді, в рік після батьковбивства, Оліверотто був схоплений і задушений разом з Вітелльоццом, його учителем у відвазі

і злочині. Дехто мігби дивуватися, як це могло бути, що Агатокль, чи хтобудь до його подібний, по безлічі зрад і жорстокости міг жити довго й безпечно у своїй батьківщині, міг боронитися перед зовнішніми ворогами, а його громадяни ніколи ніяких змов проти нього не робили. Тоді, як багато інших через свою жорстокість не вміли вдержати держави навіть підчас мира, не говорячи вже про непевні воєнні часи. Думаю, що це залежить від того, чи жорстокість є добре чи лихо ужита. Добре використані жорстокости можемо назвати ті (коли про зло можна говорити як про добро), які виконується одинокий раз з необхідности, щоб забезпечитися; яких пізніше не повторяється, а використовується як можна найбільше для добра підданих. Зле використані є ті, яких з початку є мало, але які з часом, замість меншати, зростають. Ті, що держатимуться того першого способу, можуть при допомозі Бога і людей принести своїй державі деякий хосен. Як зробив Агатокль. Для інших, неможливо вдержатися. От томуто треба знати, що займанщик, здобуваючи якусь державу, мусить всі необхідні жорстокости виконати за одним махом, щоб до них не вертати щодня, не вертаючись до них, забезпечити собі людей і прихилити їх до себе добродійствами. Хто робить інакше, чи це з трусливості, чи за злою радою, примушений безнастанно держати в руці ніж і ніколи не може опертися на своїх підданих. Бо піддані з причини безупинних і свіжих кризд не можуть мати до нього довіря. Бо кривди муситься робити всі нараз, бо чим коротше їх відчувається, тим менше дошкулують. Добродійства муситься робити потрішки, щоб їх краще засмаковували. А понад усе володар мусить жити зі своїми підданими так, щоб ніякий випадок, злий, чи добрий, не викликав

у нього зміни до них: бо, коли бурхливі часи тебе примусять, тоді вже немає часу чинити людям зло, — а добро, яке ти зробиш, не принесе тобі хісна, бо скажуть: силуванє. І ніякого признання воно тобі не принесе.

IX

ПРО ЛЕГАЛЬНЕ ВОЛОДАРСТВО

Тепер підійдемо до другого способу, цебто, коли не шляхом злочину чи іншого осоружного насильства, а при допомозі своїх співгромадян, хтось стає володарем своєї батьківщини. Таке правління можна назвати легальним. Щоб до нього дійти не треба мати ні заслуг, ані щастя, треба лише сприту і хитрунства. Отже до такого володарства доходить через прихильність народу, або через прихильність можніх. Бо в кожному місті знаходяться ці дві групи, зроджені з того, що народ не хоче, щоб над ним панували і його гнобили можні, а можні хочуть панувати і гнобити народ. Ці два суперечні змагання допроваджують до одного з трьох наслідків: або до володарства, або до вольности, або до безладдя. Володарство видвигає або народ, або можні, залежно від того, яка з цих двох сторін має до того нагоду. Бо можні, бачучи, що не видержать напору народу, починають висувати одного зі своїх і роблять його володарем, щоб могти в тіні його влади задовольнити свої апетити. Так і нарід, бачучи, що не встоїть під напором можніх, висуває одного зпоміж себе і робить його володарем, щоб у його авторитеті знайти оборону. Той, що приходить до влади при допомозі можніх, удержується з більшими труднощами, ніж той, що приходить до влади при допомозі народу: бо він, оточений багатьма такими, яким здається,

що дорівнюють йому, — не може ні ними послугуватися, ні приказувати їм так, як хотівби. Але той, кого робить володарем прихильність народу стоїть сам, біля нього або немає нікого, або є дуже мало таких, щоб не були готові коритися йому. Окрім того, не можна чесним способом вдоволити можніх, не кривдячи інших. Та інакше з народом: бо стремління народу є чесніші, ніж можніх: перші хочуть гнобити, другий не хоче бути гноблений. Треба ще додати, що перед неприхильно настроєним народом володар ніколи не може забезпечитися, бо має перед собою велике число; перед можніми може забезпечитися, бо їх є мало. Найгірше чого володар може сподіватися від неприязного йому народу, це коли цей народ покине його. А від можніх, неприязних йому, не лише мусить берегтися, щоб його не покинули, а ще й щоб не виступили проти нього. Бо можні, більше обачні й хитрі, заздалегідь подумають про свій рятунок і пошукають прихильности того, хто — як сподіються — стане переможцем. Дальше, володар мусить неодмінно жити з тим самим народом, але може жити без тих самих можніх. Він кожного дня може їх створити і згубити, надати або відбирати, коли це йому подобається, їм їх повагу. Для ясности скажу, що можніх треба ділити на дві групи. Або вони поступають так, що зовсім вяжуться з твоєю долею, або ні. Тих, що віддано служать, а які не є захланні, треба обдаровувати почестями й любити. Тих, що не є віддані, треба оцінювати в двоякий спосіб: коли роблять це з трусливості, або з туподумства, тоді мусиш ними послуговуватися, а особливо тими, що є людьми доброї ради, бо коли матимеш успіх, славитимуть тебе, а підчас недолі не маєш чого їх лякатися. Але коли вони не віддані тобі з розрахунку або з честолобства, тоді це

знак, що думають більше про себе, ніж про тебе. Володар мусить бути перед ними обережний і мати їх за явних ворогів, бо в лихій годині вони причиняться до його руїни. Той, що стає володарем з прихильности народу, мусить удержати його приязнь до себе. А це прийде йому легко, бо народ хоче: лиш щоб його не гнобили. Той жеж, що стає володарем з волі можніх проти волі народу, повинен передусім робити все, щоби прихилити його до себе; що йому піде легко, коли візьме народ під свою опіку. В цім випадку народ ще більше прихиляється до володаря, ніж колиб той дійшов до влади з його волі. Бо коли люди зазнають добра від того, від кого сподівалися зла, чуються ще більше зобов'язані свому добродієві. Володар може отже прихилити до себе народ багатьма способами, які залежно від випадку ріжняться; отже годі дати тут певне правило. Тому й не буду про це розводитися. Скажу тільки, що володареві необхідно мати приязнь народу. Інакше в годині скрути не матиме нізвідки рятунку. Набід, володар Спарти, видержав напір усієї Греції й звияжного римського війська й оборонив перед ними свою батьківшину і державу. Для того в хвилину небезпеки йому вистарчило лише прихилити до себе кількох з аристократії. А колиб народ був до його ворожий, це булоб йому не вистарчило. І хай ніхто не думає опрокинути мою думку отим перестарілим прислів'ям, що хто шукає підстави в народі, той будує на болоті. Це є правдою лише тоді, коли приватна людина опирається на народі й жде, що той визволить його з рук його ворогів чи від уряду. У цьому випадку мігби бути часто одурений. Таке скоїлося в Римі Гракхам, а у Фльоренції Мессерові Джйорджйо Скалі. Але коли володар опирається на народі, коли вміє приказувати, коли не тратить від-

ваги в біді, сильний духом, коли не занедбає потрібних приготувань й своєю бадьорістю й енергією підтримає дух загалу, такого володаря нарід ніколи не зрадить, а він переконається, що найшов гідну опору. Такі володарства падуть звичайно тоді, коли переходять до абсолютного устрою. Бо тоді ці володарі або виконують владу самі, або за посередництвом урядовців. У цьому другому випадку їх становище хиткіше і небезпечніше, бо в усьому вони залежні від волі тих громадян, яким доручена магістратура. Ці останні надто в часах непевних, можуть дуже легко забрати у володаря владу, бунтуючи нарід проти нього, або відмовляючи йому послуху. Володар такий у хвилині небезпеки, не матиме часу захопити абсолютну владу у свої руки, бо і громадяни і піддані, які звикли слухати приказів урядовців, у тих непевних хвилинах не схотять його самого слухати. Бо в сумнівних часах матиме завжди брак людей, якимби він міг довіряти. Крім того такий володар не може числити на те, що бачить у часи миру, коли громадяни мають потребу в державі: тоді кожний спішить, кожний обіцяє, кожний хоче вмерти для нього, коли смерть далека. Та в бурхливих часах, коли держава потребує громадян, тоді знаходиться їх небагато. Цей досвід є тим більше небезпечний, що можна його зробити лише раз. Тому мудрий володар мусить продумати над способом, при якому його громадяни завжди й у кожную пору, якби вона не була, потребувалиби його, щоб завжди були йому вірні.

X

ЯК ТРЕБА ОЦІНЮВАТИ СИЛИ РІЗНИХ ВОЛОДАРСТВ

Беручи під розгляд якість цих володарств, треба ще мати на увазі: чи володар має таку

сильну державу, що вразі потреби, зуміє сам оборонитися, чи завжди мусить шукати помічі в інших. Для кращого вияснення, скажу, що лише ті можуть вдержатися власними силами, які мають досить людей або гроша, щоби виставити добре військо і звести в полі бій з кожним хто на них нападає. І навпаки завжди шукають помічі в інших ті, що не можуть вийти проти ворога в поле, але мусять ховатися й боронитися за мурами і їх сторожити. Про перший випадок я уже говорив, а далше скажу ще, що буде треба. Про другий випадок не можна нічого іншого сказати, як порадити таким володарям, щоб вони забезпечували й фортифікували свої резиденції, не журячись про край. Бо хтоб це не був, коли його столиця буде добре уфортифікована, а підданих привяже до себе средствами, про які сказав вже і нижче скажу ще, то на такого ніколи не нападатимуть без великої надуми: бо люди є завжди ворожі до підприємств, в яких стрічають труднощі: не видається легким нападати на володаря, який добре укріпив свою столицю і який не є зненавиджений своїм народом. Міста Німеччини є дуже вільні, мають невелику територію, а цісаря слухають тільки, коли їм хочеться, й не бояться ні його, ні іншого потужного сусіда. Бо ці міста так укріплені, що кожному видається їх здобуття річею важкою і марудною. Всі ті міста обкопані ровами, обведені відповідними мурами, мають досить артилерії і завжди держать у публичних льохах на цілий рік запаси їдженя, пиття й ogrівання. Окрім цього, щоби прохарчувати бідні верстви, без витрати громадського гроша, мають завжди у громаді приготовану для них працю на один рік і то в тих ремеслах, які є живчиком і життям того міста і з яких ті верстви живуть. Далше, вони високо ставляють

військові справи й видають багато розпорядків, щоб їх удержати на височині. Отож на володаря, який панує в укріпленім місті і який не є зневажаний, не легко напасти. Колиб хтось і захотів, то напасник відійшовби з соромом. Бо в світі бувають такі часті зміни, що майже неможливо, щоби хтось увесь рік міг ледащити з військом у полі, облягаючи місто. Хтось мігби сказати: коли обложене населення, що має посілости поза мурами, побачить, що вони горять, то стратить терпеливість; а довга облога і власний інтерес змусять його забути про володаря. На це відповім, що сильний і відважний володар ті труднощі завжди переможе, то додаючи підданам надії, що лихо не потриває довго, то викликаючи в них жах перед жорстокостями ворога, то зручно забезпечуючись перед тими, які йому видаються надто сміливими. Окрім цього, як звичайно ворог негайно по своєму приході мусить палити і руйнувати їх край і то ще в той час, коли люди ще тримаються завзято й готові боронитися. Тому тим менше володар потребує лякатися того, бо після кількох днів, коли розгорячені уми холонуть, шкоди вже заподіяні, лихо вже зазнане, а ради на нього уже немає. От саме тоді піддані ще тісніше гуртуються біля володаря, бо здаватиметься їм, що він ще більш супроти них зобов'язаний, коли їх хати згоріли, їх землі поруйновані в йогож обороні. А вже така вдача людей, що вони люблять скорше за добродійства, яке вони роблять, аніж за те, яке отримують. Отож, коли уважно розглянемо все те, то побачимо, що не є важко розумному володареві підтримувати дух співгорожан перед і по облозі, коли не бракує йому засобів до виживлення й до оборони.

ПРО ЦЕРКОВНІ ВОЛОДАРСТВА

Тепер лишається нам сказати про церковні володарства. Щодо них, то всі труднощі є перед здобуттям тих володарств. А здобувається їх або особистими прикметами, або щастям, а удержується їх без одного і без другого. Бо ці володарства опираються на стародавніх релігійних установах, а вони мають таку силу й повагу, що підтримують при владі своїх володарів, якби вони не поступали, якеб життя вони не провадили. Тільки ці володарі мають державу й не боронять її; мають підданих і не правлять ними. І хоч ці держави неборонені, ніхто їх не відбирає. А піддані, тому що ніхто ними не править, не журяться про володарів, не думають та й не можуть увільнитися від них. Тож тільки й ці володарства є безпечні і щасливі. Але тому, що цими володарствами кермують вищі сили, яких не збагнути людській думці, не стану про них говорити. Ними піклується й їх удержує Бог, а тому говорити про них булоб для людини завеликою смілістю, навіть зухвальством. А всеж таки, колиб хтось мене спитав, яким способом Церква у земських справах дійшла до такої могутности, що — хоч перед папою Олександром італійські потентати, і не лиш ті, яких звуть потентатами, а й найменший барон і пан легковажили нею як світською потугою, а тепер тремтить перед нею французький король, якого вона вигнала з Італії, зруйнувавши рівночасно Венецію, то хоч усе те вже відоме, здається мені, не буде зайвим пригадати собі хоч частинно причини цього. Перед приходом Кала VIII., французького короля до Італії, ця країна була під володарством папи, Венеціянців, короля Неаполю,

дуки з Міляна і фльорентійців. Ці володарі мали головню дві турботи: перша, щоби чужинець не увійшов з військом в Італію; друга, щоби ніхто з них не поширив своєї держави коштом другого. Найбільше треба було стерегтися перед папою і венеціанцями. І щоби тримати останніх здалека, треба було злуки всіх інших, як це зроблено для оборони Феррари. А щоби гамувати папу, послуговувалися римськими аристократами, які поділені на два табори, Орсінів і Кольоннів, завжди мали якісь причини до сварки. Стоячи завжди озброєні на очах самого папи, вони держали папство кволим і безсилим. І хоч з'являвся інколи відважний папа, як нпр. Сикст то все таки ні щастя, ні зручність ніколи не могли витягнути його з клопотів. Коротке життя пап було того причиною. Бо десять років (стільки менше-більше жив один папа) ледві вистачало, щоби приборкати якусь партію. Коли, скажім, один папа майже винищив Кольоннів, то по ній приходив слідуючий, ворог Орсінів, який рятував перших, а Орсінів не мав часу винищити. Це було причиною, що світську потугу папи мало шановано в Італії. Потім прийшов Олександр VI, який ліпше від усіх своїх попередників, пап, які коли небудь були, показав, що міг зробити папа грішми і мечем. Доказом того все те, що зробив він при допомозі дуки Валентіно, і скориставши з приходу французів, як про все те згадав я вище, говорячи про славні діла дуки. І хоч його наміром було додати сили не церкві, але дучі, то все таки, те, що зробив пішло на скріплення могутности Церкви, яка по його смерті й по смерті дуки, стала спадкоємцем його трудів. Потім прийшов папа Юлій II. і застав церкву могутною, побільшеною цілою Романією із знищеною римською аристократією, зі знівченими під ударами Олександра партіями. Ще й до того застав

розчищений шлях до джерел звідки збирати гроші, чого перед Олександром ніхто ніколи не робив. І в цьому Юлій не тільки пішов слідами свого попередника, а ще і перевищив його. Він постановив зайняти Болонію, винищити венеціянців і вигнати французів з Італії. Всі ці заміри йому вдалися з тим більшою для нього славою, що все те зробив в намірі зміцнити Церкву, а не когось з своїх прихильників. Лишив також оба табори Орсініх і Кольонів, у такому стані, в якому їх застав. І хоч між ними були провідники, що хотіли починати колотнечу, то все таки дзі речі їх гамували: одна, це могутність Церкви, що їх огортала тривогою; друга, що вже не мали кардиналів зі своїх родів, які звичайно розпочинали колотнечі між партіями. Ніколи ці партії не будуть супокійні, коли матимуть своїх кардиналів. Бо ці кардинали підюджують у Римі й поза ним партії, яких барони мусять боронити; так через амбіцію прелатів повстають незгоди й колотнечі між баронами. Отож його святість папа Лев застав папство дуже могутнім і по ньому можна сподіватися, що коли його попередники поширили папство зброєю, то він своєю добротою й безлічю інших чеснот зробить його ще більш потужним і шанованим.

XII СКІЛЬКИ Є РОДІВ МІЛІЦІЇ І НАЄМНОГО ВІЙСЬКА

Обговоривши докладно всі прикмети володарств, про які я на початку поставив собі говорити; і розваживши частинно причини їх розцвіту або занепаду і показавши способи якими многі старалися їх добути, мушу тепер ще загально обговорити про напади й оборони, які кожному вище

згаданому володарству можуть трапитися. Ми вже вище сказали, як необхідно володареві мати добрі підвалини бо в противнім разі мусить згинuti. Найважніші підвалини для усіх держав, так нових, як і старих і мішаних, це добрі закони і добре військо. А тому що не може бути добрих законів там, де немає доброго війська, а де є добре військо, там і закони добрі, то й говоритиму не про закони, лише про військо. Отож кажу, що військо, яким володар боронить свою державу, є або власне, або наємне, або помічне, або мішане. Війська наємні, чи помічні є безхосенні й небезпечні. А хто опирає свою владу на наємному війську, ніколи не буде ні супокійний, ні безпечний. Бо це військо порізнене, зарозуміле й не знає карности, невірне, відважне між приятелями, а проти ворога трусливе; не має віри в Бога, ні лояльне супроти людей. Так що упадок володаря приходить тут з першим жеж нападом. Підчас миру тебе обдирає те військо, а підчас війни ворог. Причина цього та, що те військо не має іншої любови, ні іншої причини, які його втрималиб на службі, як ота невеличка платня, яка не вистарчає, щоб воно хотіло вмірати за тебе. Вони охоче бажають бути твоїми вояками поки ти не ведеш війни, та коли приходить війна, вони втікають, або йдуть собі геть. І в цьому випадку легко можу переконати, що ніщо інше не спричинило руїни Італії, як це, що вона цілими довгими роками опиралася на наємних військах: вони з початку навіть добре пописувалися і видавалися відважними в боях між собою; та як лиш прийшов чужинець, вони показували, чого були варті. Тому й Карлові, французькому королеві так легко вдалося зайняти Італію*); отже коли хтось

*) В оригіналі: „pigliare Italia col gesso“. Дослівно „заяняти Італію крейдою“ цебто: посуваючись майже без спро-

говорив, що причиною цього були наші гріхи, правду говорив, лиш не були це гріхи ті, що він думав, а ті про які я оповів. Тому, що були це гріхи володарів, вони за них відпокутували. Хочу тут ліпше довести згубливість такого війська. Наємні вожди, або є люди знамениті, або ні; коли є, то не можеш їм довіряти, бо завжди змагатимуть до власної великості, чи то гноблячи тебе, свого пана, чи то гноблячи інших, проти твого наміру. Колиж вожд не є мужній, то звичайно згублять тебе. А як мені на це відповідять, що кожний хто матиме зброю у руках зробить так само, чи буде він наємний, чи ні, — то відказавби, що за зброю хапається або володар, або республіка; володар мусить іти й особисто виконати провід над військом; республіка віддає його одному з своїх громадян, а коли посилає такого, що не надається на вожда, мусить його змінити, колиж надається, — так звязати його законом, щоб зпід нього не вийшов. І з досвіду бачимо, що лише озброєні володарі й республіки dokonують дуже великих чинів, а наємні війська ніколи нічого іншого не приносять лише шкоду. Республіка, що має своє військо не так легко скориться забаганкам свого генерала, як та що має на послугах чужинецьке військо. Богато віків стояли вільні Рим і Спарта, коли мали своє військо. Швайцарці, озброєні з ниг до голови і тішуться повною свободою. Прикладом наємного війська в старині, можуть служити Картагінці, які, по скінченні першої війни з Римлянами, мало що не були поневолені своїм наємним військом, хоч вождями були громадяни тієїж Картагіні. Пилипа Македонського, по смерті Епамідон-

тиву, щоби заняти Італію, потребували передні сторожі, Карла лише заняти для війська квартир, роблячи крейдою на дверях хат знаки. *Перекл.*

да, Тебанці зробили вождем своїх людей, а він після перемоги відібрав їм свободу. Мілянці, по смерті дуки Філіпа, найняли собі за начальника своїх військ проти Венеціянців Франческо Сфорцу, який, поконавши ворога біля Караваджіо, злучився з ним, щоб згнобити Мілянців, яким служив. Його батько Сфорца, коли був на службі в королевої Іванни неаполітанської, зненацька лишив її без оборони. Так що вона, щоб не стратити королівства, була змушена здатися на ласку короля Арагонського. Колиж мені скажуть, що Венеціянці і Фльорентійці поширили свої володарства якраз з помічю того війська, а його вожди ніколи не зробили себе володарями, а навпаки захищали їх, то відповім: Фльорентійці у цьому випадку мали щастя, бо з тих мужніх вождів, яких могли боятися, одні не перемогли, другі натрапили на перепони, іншіж кудиінде повернули свої амбіції. Той, що не переміг, був Джіованні Акуто. Тому, що він не переміг, його вірності не можна було перевірити. Але кожний признає, що перемігши поставив би Фльорентійців у залежність від своєї ласки. Сфорца завжди мав проти себе родину Браччів, отже вони себе взаємно пильнували. Франческо шукав заспокоєння своєї амбіції в Л'омбардії, а Браччіо в церковних володіннях в Неаполі. Та повернімо до того, що скоїлося за наших часів. Фльорентійці зробили своїм вождем Паоля Віттелія, людину розумну, який зачавши простим громадянином, дійшов до дуже великого значіння. Колиб він здобув Пізу, ніхтоб не заперечив, що Фльорентійці сталиб залежні від нього. Бо колиб він пішов на службу їх ворогів, тоді не булоб їм рятунку, а задержуючи його, мусілиб йому коритися. Щож до Венеціянців, то коли розглянемо їх воєнні успіхи, побачимо, що лише тоді скріплювали свою безпеку і сла-

ву, коли вели війну своїми людьми. Поки вони свої воєнні походи не скермували на суходіл, і шляхта й узброєний народ доказували великих діл. Але, коли почали вести війни на суходолі, стратили ту мужність і пішли за звичаями Італії. На початку їх операцій на суходолі, не маючи там великої держави, а маючи голосну славу, не потребували дуже лякатися своїх вождів. Але коли вони поширили свої володіння, під проводом Кармінюоля, то спостерегли свою похибку: пізнавшись на його мужности, бо під йогож проводом побили вони дуку з Міляно, а з другого боку пізнавши, як мляво він провадить війну, рішили, що з ним вже не зможуть перемогти. А, що не хотіли й не могли його звільнити, щоби не стратити того, що здобули, то й були змушені, щоб забезпечитися перед ним, забити його. Пізніше їх вождями були Бартольомео да Бергамо, Роберто да Сан Северіно, граф ді Пітіліяно й інші. З тими скорше могли програти ніж виграти. Як це пізніше їм притрапилося під Вайля, коли вони в один день стратили те, що такими важкими зусиллями здобували вісімсот років. Бо того рода військо приносить лише нужденні й повільні успіхи, а за те наглі й велитенські втрати. Тому що ці приклади знов змусили мене говорити про Італію, де вже багато літ господарять наємні війська, хочу основніше про них поговорити, щоби, бачучи їх початки і розріст, можна було тим краще направити їх. Треба знати, що як раз, в той час, коли цісарців почали проганяти з Італії, а папа в земських справах здобув більшу повагу, якраз тоді Італія поділилася на кілька держав: багато більших міст повстали проти своєї шляхти, яка перше піддержувана цісарем, гнобила їх, а Церква піддержала їх, щоби збільшити свою повагу в світських справах. Богатож інших міст на-

ставили собі власних громадян на володарів. Таким чином Італія майже вся, перейшла в руки Церкви і кількох республік, а тому, що ні духовенство, ні громадяни не вміли орудувати зброєю, почали наймати на службу чужинців. Перший, що зробив це військо голосним, був Альберіго да Коніо з округи Романії. Зпід його руки вийшли між іншими, Браччйо і Сфорца, які у своїх часах були панами Італії. Після них прийшли всі ті, які аж до наших часів проводили військами Італії. Їх завзятість допровадила лише до того, що Італію загарбав Карло, зрабував Людвик, знасилував Фердинанд, зганьбили Швайцарці. Уживали вони того способу, що висуваючи на перше місце своє власне значіння, відбирали те значіння піхоті. Це тому, що не маючи своїх земель, опираючись на власнім сприті, вони не могли здобути значіння з малим числом пішого війська, а великого не могли прохарчувати. Ось для чого обмежилися до кінноти, бо при її невеликому числі, завжди були забезпечені і прожитком і славою. Врешті справи дійшли до того, що серед двацяттисячного війська не було й двох тисяч піхотинців. Крім цього, цілий свій сприт спрямували до того, щоби вони й їх вояки оминули всякий труд і страх, не забуваючи себе взаємно у боях, давали лиш себе брати в полон без кровопролиття. Не стріляли нічу на обляганих, а облягані не стріляли в ночі до їх таборів. Не оточували табору ні окопами, ні ровами. А зимою не виходили в поле. І все те дозволяли їх військові правильники. І все те видумали, щоб, як сказано, оминути труднощі й небезпеки. Тим усім довели Італію до рабства і ганьби.

ПРО ВІЙСЬКО ПОМІЧНЕ, МІШАНЕ І ВЛАСНЕ

Помічні війська, які теж належать до безпотрібних військ, це ті, які кличеться у якогось потужного володаря, щоби прийшов тобі зі своїм військом на поміч й оборону, як недавно це зробив папа Юлій. Підчас свого походу на Феррару, зробивши сумний досвід із безвартісним наємним військом, закликав помічне військо. І договорився з Фердинандом королем Еспанії, щоби цей своїми людьми і військом поміг йому. Це військо може бути хосенне і добре для себе самого, але завжди є шкідливе для того, хто його кличе: бо коли воно програє, ти пропав, коли перемає, ти стаєш його невільник. Цими прикладами заповнена вся старовинна історія, але я, всетаки, хочу зупинитися над ще свіжим прикладом Юлія II. Нічого нерозважливішого він не міг зробити, як те, що, хочаби забрати Феррару, віддав себе всього в руки чужинця. Та його щаслива доля зродила ще третю причину, завдяки якій йому не довелося зазнати наслідків свого неfortunного рішення. А саме: коли помічні йому війська були розбиті біля Равенни, з'явилися несподівано для нього й для інших Швайцарці, які прогнали переможців. Так папа не попав у полон ні до ворогів, бо вони втікли, ні до помічного війська, бо переміг іншою зброєю, а не їх. Фльорентійці, обеззброєні, привели десять тисяч французів для здобуття Пізи. Чим стягли на себе більше лиха, аніж його колинебудь передше зазнали. Візантійський цісар, щоби поставити опір своїм сусідам, кинув до Греції десять тисяч турків, які, по скінченні війни, не захотіли вступитися відтіля. Це стало початком грецької неволі під бусур-

меном. Отож той, хто рішив ніколи не перемагати, хай користується цим військом, яке є ще небезпечніше, як наємне, бо в нім певна його руїна. Це військо, добре здисципліноване, все готове слухати не тебе, а іншого. Щоб тобі пошкодити, наємне військо, хоч і переможно вийшло з бою, потребує більше часу й кращої нагоди. Бо воно не творить цілості, а крім того тобоюж найняте і оплачуване. А той генерал, якого ти зробив начальником, не може так швидко добути стільки впливу, щоб тобі пошкодив; одним словом: у наємному війську найнебезпечніші лінощі і ледачість у бою, у помічному мужність. Тому мудрий володар завжди оминав ці війська і спирався на власному. Волів програти зі своїм, ніж виграти з чужими, бо був тієї думки, що не є правдива перемога, яку здобувається зброєю чужих. Я ніколи не перестану згадувати дуку Чезаре Борджя і його чини. Він увійшов у Романію при допомозі помічного війська, ведучи туди французьке. Цим військом зайняв Імолю і Фурлі. Але тому, що таке військо не видалося йому певним, він волів наємне: уважаючи за менше небезпечне. І взяв на платну службу Орсіні і Вітеллі. Потім, послугуючися ними, коли зауважив, що вони непевні, невірні і небезпечні, позбувся їх і створив власне військо. І тут можна легко побачити яка є різниця між одним військом а другим, беручи під увагу якою іншою була повага дуки, коли мав під своїми наказами самих французів, або Орсініїв і Вітелліїв, а коли лишився зі своїм власним військом і опирався на собі самому. І з цього часу ця його повага завжди зростала. І ніколи не був він так шанований, як саме тоді, коли кожний побачив, що він був повним паном свого війська. Я хотів обмежитися оцими свіжими прикладами Італії. Проте не хочу поминути й прикладу Єрона

Сиракузького, бо він належить до постатей згаданих вище. Коли сиракузьці, як я уже згадав, зробили його вождем їх війська, він заразже пізнав, що наємне військо не є корисне, бо його провідники були такіж як і наші італійці. А побачивши, що не може їх ні затримати при собі, ні звільнити, казав їх усіх вирубати в пень. Потім провадив війну з власним, а не з чужим військом. Хочу ще пригадати — цікаву для моєї теми — одну постать Старого Завіту. Коли Давид запропонував Савлові, що піде битися з філістинським хзальком Голіятом, Савло, щоб додати йому відваги, озброїв його у свою зброю. Але Давид, ледві вложивши, скинув її і віддав назад Савлові, кажучи, що в ній він почуввається незигідно; що краще йому йти на ворога зі своєю катапулею і зі своїм ножем. Словом: чужа зброя або злітає з тебе, або гнітить тебе, або за тісна на тебе. Карло VII, батько короля Людовика XI, який при помочі свого щастя й мужности визволив Францію від англійців, знав оту необхідність озброюватися у власну зброю; і створив у своєму королівстві відділи кінного і пішого війська. Після нього король Людовик XI, його син, розв'язав піхоту і почав наймати швайцарців. Ця помилка, за якою пішли і його наслідники, стала, як можемо бачити, дуже небезпечна цьому королівству. Бо король, висуваючи на перше місце швайцарців, понижав своє власне військо, яке звикши воювати попліч зі швайцарцями, не вірило, щоб могло побідити без них. З того виходило, що французи не видержували проти швайцарців а без швайцарців проти інших були донічого. Тож війська Франції стали мішані, частинно наємні, частинно власні. Оце військо, отак помішане, є багато краще, як лише наємне, або лише помічне, але багато гірше, як своє власне. Вистане наведеного при-

кладу, щоб показати, що французьке королівство булоб непереможне, колиб установи Карла VII були збережені й розроблені. Але нерозсудність людей робить те, що вони беруться до діла на-зверх доброго, але з укритою на споді отруєю; що буває — як я вже вище сказав — при сухітничій горячці. Тому той, хто правлячи якимсь володарством спостереже біду не скорше, аніж вона зявиться, не є справді мудрий: небогатьом дана ця мудрість. Шукаючи першої причини упадку римської імперії, побачимо, що було нею наймання на воєнну службу готів. І з цього часу почали слабнути сили римської імперії. Вся ота мужність її війська перейшла на готів. Роблю отже висновок, що без свого власного війська ніяке володарство не є певне. Воно все здане на ласку долі, не маючи сили, яка в годині недолі його оборонилаб. Мудрі люди завжди були тієї думки і переконання, що ніщо не є таке кволе й нестійне, як слава про могутність, яка не опирається на власні сили. Власні війська це ті, що складаються з підданих або з громадян, або з залежних від нього; всі інші, або наємні, або помічні. А спосіб, як створити власне військо, легко найдеться, коли розглянемо приклади, мною вище згадані; коли приглянемося, як зброїлися і організувалися Пилип, батько Олександра Великого і багато республік і володарств. До згаданого способу зброєння я цілком прихиляюся.

XIV

ПРО ТЕ, ЩО НАЛЕЖИТЬ ВОЛОДАРЕВІ РОБИТИ В ДІЛЯНЦІ ВІЙСЬКОВОСТІ

Володар не повинен про ніщо інше піклуватися, про ніщо інше думати, ні нічим іншим займатися, як лише воєнним ділом, його організацією

і військовою дисципліною. Бо це одинокє ремесло, якого вимагається від того, хто приказує. А має воно велике значіння, бо підтримує не лише тих, що вродилися володарями, а часто допомагає й приватним особам діпняти цього високого становища. І навпаки, бачимо, що коли володарі більше думали про втіхи й забави, аніж про зброю, губили свою державу. Першою причиною, через яку ти згубиш її, є те, що ти занедбуєш воєнне ремесло; способом натомісць здобути державу є досканала вправність в цім ремеслі. Франческо Сфорца, тому що був узброєний, став із звичайної людини дукою Міляна. А його сини, тому що оминали воєнні труди і невигоди, з дуків зійшли на приватних людей. Бо між всякими іншими лихами, які спадуть на тебе через те, що ти є безборонний є й те, що тобою починають гордити. А це є одна з тих ганьб, яких володар мусить вистерігатися, про що скажу нижче. Бо між узброєним і обезброєним немає ніякого порівняння. І сам розум не хоче, щоби той, що є узброєний добровільно корився обезброєному; ані щоби обезброєний почувався певним поміж озброєними слугами. Бо коли один має лише погорду, а другий лише підзорливість, неможливо їм іти згідно разом. Тому володар, який не визнається у військовому ділі, окрім інших прикростей, як сказано, не може бути поважаний своїм військом, ні не може тому війську довіряти. Тож хай ніколи не відриває думки від вправи у воєнному ділі і підчас миру хай більше вправляється, ніж підчас війни. А це може робити двома способами: один — ділом, другий — думкою. Щодо діла, мусить не лише тримати своє військо добре зорганізоване й вправлене, завжди посилати його на полювання, щоби призвичаїти тіло до невигод, щоби при цьому пізнавати природу країни, приглядатися,

як здійснюються гори, як стеляться долини, як лежить рівнина, пізнавати характер рік і багон. І в усе те вкладати як найбільше пильности. Це знання є подвійно корисне: перше, ви пізнаєте свій рідний край, і можете краще зрозуміти як його оборонити, по друге пізнавши практично ці місця, зумієте, як зайде потреба, легко пізнати й інші місця. Бо горби, долини, рівнини, ріки і багна, які ось хочби маємо в Тоскані, мають деяку подібність з горбами і пр. інших провінцій. Так, що пізнавши природу однієї місцевости, легко пізнати природу іншої. Володаревіж, якому бракує цього досвіду, бракує найважливішого, що мусить мати полководець. Бо цей досвід вчить, як найти ворога, як знайти приміщення, як вести військо, як провадити бій, як облягати з користю для себе фортеці. Фільопомена, володаря Ахайців, між іншим хвалили історики найбільше за те, що підчас миру він ні про що не думав, як лише про способи, як вести війну. А коли був в полі з приятелями, часто зупинявся і питався: — Колиб ворог був на оттому горбі, а ми находилисяб отут із нашим військом, хтоб із нас мав корисніше становище? Як безпечно можнаб піти ворогові назустріч, заховуючи лад у рядах? А колиб ми хотіли відступати, як ми це моглиб робити? Колиб вони відступали, як ми малиб їх переслідувати? — Так подавав їм, ідучи, всі випадки, які можуть притрапитися у війні; вислухував їх думки, висловлював свою, аргументуючи її так, що завдяки цим безнастанним дискусіям, коли провадив військо, не міг йому ніколи притрапитися ніякий випадок, на який не мавби рятунку. А щодо вправи думки, володар мусить читати історію, розважувати над ділами визначних людей; уважати, як вони заховувалися на війні, розсліджувати причини їх перемог і поразок, щоби могли оминати останні

і здобути перші; а надусеж робити так, як колись робили великі люди, які наслідували когось зі славних і звеличених в історії, роблячи своїм дороговказом їх діла й поступки, як це оповідають про Олександра Великого, що наслідував Ахілля, про Цезара, що наслідував Олександра, або про Сципіона, що наслідував Кира. Коли хтобудь прочитає життя Кира, яке описане Ксенофонтом, той розпізнає в житті Сципіона, скільки це наслідування принесло йому слави і скільки в своїй стриманості, в людяності, лагідності та щедрості нагадував Сципіон чесноти Кира, описані Ксенофонтом. Цих приписів мусить триматися мудрий володар, не віддаючися безчинности підчас миру; лише користаючи з нього, послужитися придбаним досвідом у непевний час. Щоби зрадлива доля застала його готовим витримати її удари.

XV

ПРО РЕЧІ, ЗА ЯКІ ЛЮДЕЙ, А ОСОБЛИВО ВОЛОДАРІВ, ХВАЛЯТЬ, АБО ГУДЯТЬ

Тепер ще лишається взяти під увагу, як володар повинен обходитися зі своїми підданими і приятелями. А що знаю, що не один вже писав про ці речі, то боюся, що мене візьмуть за хвалька, коли я в обговорюванні цього предмету підійду до нього з іншого, як звичайно досі, боку. Але, що наміряю написати річ хосенну для того, хто на тім визнається, то видалося мені краще триматися дійсної суті речі, ніж уяви про неї. Богато людей уявляли собі републики і володарства, яких ніколи не бачили, ані не знали про них в дійсности. Бо між тим, як живеться і як повинно житися, така різниця, що той хто не дивиться на те, що робиться, лише на те, що позинно робитися, — той

замість ратунку, приготує скорше свою руїну. Бо чоловік, який хоче всюди робити лише добро, мусить врешті упасти серед більшості тих, які не є добрі. Тому й необхідним є для володаря, який хоче удержатися, навчитися бути недобрим, стаючи ним або ні, як того вимагає потреба. Отож полишивши на боці фантастичні ідеї про неіснуючого володаря і говорючи тут лише про дійсні речі, скажу, що всі люди, в яким би часі вони не жили, особливоз володарі, бо винесені найвище, вирізняються прикметами, які приносять їм або ганьбу, або похвалу. А саме: одного вважають за великодушного, іншого за недотепу (*misero*), уживаючи тосканського вислову, (бо „скупий“ у нашій мові означає того, що крадіжю бажає збогатитися, недотепа-ж (*misero*) — це той, що не вміє собі дати раду з тим, що має); один має славу щедрого, другий славу деруна, один—жорстокого, другий милосердного, один віроломника, другий — такого, що дотримує віри, один — розманіжений і нікчемний, другий—жорстокий й відважний, один—залюдяний, другий—гордий, один рознузданий, другий—чеснотливий, один щирий, другий хитрий, один твердий, другий легкодух, один поважний, другий необачний, один релігійний, інший безбожник, тощо. Я знаю, кожний скаже, що булоб найкраще, колиб володар з усіх наведених прикмет мав би лише добрі. Але коли їх усіх не можна мати, ані в собі виплекати, бо людська природа на це не дозволяє, то повинен володар бути настільки мудрим, щоби вмів не дати себе зганьбити тими пороками, через які мігби втратити владу і стерегтися коли може перед іншими; коли не може, — хай занадто тим не журиться. А ще — хай не боїться стягнути на себе ганьбу за ті переступки, без яких важко булоб урятувати державу. Бо добре розміркувавши

над тим всім, зауважимо, що не один вчинок, який здається нам чесною, на практиці довів би нас до руїни; другий, хоч і здаватиметься нам переступком, на практиці приведе до безпеки і успіху.

XVI

ПРО ВЕЛИКОДУШНІСТЬ І СКУПАРСТВО

Починаючи від перших вищеназваних прикмет, кажу, що добре є здаватися великодушним. Але великодушність виявлена в такий спосіб, що тебе не бояться, тобі шкодить, бо коли ти виявляєш великодушність, як цього вимагає етика, як її треба виявляти, то ніхто про це не довідається, і тебе уважатимуть не за великодушного, а за скупаря. А всетаки, коли хочеться між людьми зазнати слави великодушного, треба не занехати нічого, щоби жити пишно й гучно. Але це доводить до того, що володар вичерпає на це всі свої засоби і врешті, буде примушений, щоби вдержати славу щедрого, обтяжувати народи податками й конфіскаціями і уживати всяких інших засобів, аби здобути гріш. Через те, його піддані починають його ненавидіти, а інші втрачають пошану до нього, бо став бідним. Таким робом він, що своєю щедрістю скривдив багатьох, а ущасливив немногих, терпить від першої гіршої халепи і гине при найменшій небезпеці. Коли ж, бачучи небезпеку, схоче змінити свою систему, тоді зараз упаде на нього неслава скупаря. Тому, коли володар не може пописуватися чесною щедротою без шкоди для себе, без того, щоби його щедрість не набрала розголосу, — не повинен, коли є мудрий, журитися, коли його назвуть скупарем. Бо з часом завжди матимуть його за великодушного, коли зауважать, що при його ощадності його доходи йому вистарчають, що він може обо-

ронитися проти того, хто на нього йде війною, відважуватися на різні підприємства, не обтяжуючи народу. Тоді всі зауважать, що властиво є він щедрий супроти тих, у яких нічого не забрав, а яких є безліч, а скупий тільки супроти тих, яким нічого не дає, а яких є небогато. В наших часах бачимо, що лиш ті доконували великих діл, яких мали за скупих. Усі інші кінчили руїною. Папа Юлій II. скористав з своєї слави щедрого, щоби досягнути папський трон. Потім уже й не думав цю славу при собі задержати, щоби могли піти війною на короля Франції. І стільки воєн провадив потім, не накладаючи на своїх підданих надзвичайних податків, бо мав на них здавна заощаджені гроші. Теперішній король Еспанії, колиб йому залежало на славі щедрого, ніколи не зробив би стількох щасливих походів. Тому то володар мало повинен журитися тим, що його ославлять скупим, аби лиш він не обкрадав підданих, вмів оборонитися, не став ні бідним, ні погордженим, і не був присилюваний стати деруном; бо скупість—це одна з тих вад, які держать його на володарстві. А колиб хтось сказав: Цезар же своєю щедрістю здобув собі владу та багато інших, тому, що уходили за щедрих, дійшли до найвищих гідностей, то на це відповім: або ти вже є володарем, або хочеш ним щойно стати. В першому випадку ця щедрість є шкідлива, а в другому є навіть необхідна, щоб тебе мали за щедрого. Цезар власне був один з тих, що хотів дійти до влади в Римі. Але потім, як уже до неї дійшов, то колиб жив довше й не обмежив своїх видатків, — згубив би імперію. Якжеж знову хтось сказав би мені: багато було володарів, які з військом доконали великих річей, хоч і мали славу щедрих, відповідаю: або володар розтрачує своє і своїх підданих, або власність інших. У першому

випадку, мусить бути ощадний, у другому не сміє оминати нічого, щоби бути щедрим. Бо володар, що в поході з військом живе з добичі, з рабунків і з контрибуцій, розтрачуючи чуже добро, мусить бути щедрим: інакше за ним не пішлоби військо. А з тим, що не є твоє, ні твоїх підданих, можна бути якнайщедрішим, як був Кир, Цезар і Олександр. Бо розтрата чужого добра не лише не віднімає тобі доброї слави, а ще й додає її тобі. Колиж ти розтрачаєш твою власність, це тобі шкодить. Нема нічого такого, щоб так зуживалося, як щедрість, бо коли ти з неї робиш ужиток, тратиш здатність робити це дальше і стаєш або бідним і погордженим, або коли хочеш уникнути нужди, зненавидженим рабівником. А володар, головню повинен стерегтися двох річей: бути погордженим і зненавидженим; до одного й до другого доводить тебе щедрість. Тому краще мати славу скупаря, що хоч і стягає на тебе неславу, але не ненависть, — ніж, гонячи за славою щедрого, неминуче стягнути на себе славу рабівника, що спричиняє і неславу і ненависть.

XVII

ПРО ЖОРСТОКІСТЬ І МИЛОСЕРДНІСТЬ, ЧИ КРАЩЕ, ЩОБ ТЕБЕ ЛЮБИЛИ ЧИ БОЯЛИСЯ

Переходячи до інших, згаданих вище прикмет, кажу, що кожний володар повинен бажати здаватися милосердним, а не жорстоким. Проте, мусить бути обережний і не робити злого ужитку з того милосердя. Чезар Борджя мав славу жорстокого. Усетаки ота його жорстокість привела до ладу Романію, зєднала її, довела до спокою й вірности.

І коли приглянемося добре, то побачимо, що він був багато милосердніший, ніж флорентійський народ, який, щоб оминати неславу жорстокого, позволив зруйнувати Пістою. Тому володар не повинен нічого собі робити з закиду в жорстокості, коли хоче держати своїх підданих злучених і вірних. Бо покаравши лиш кількох для прикладу, він буде милосердніший, ніж ті, що з великого милосердя доводять до неладу, який спричиняє убійства і грабунки, бо ці злочини кривдять усе суспільство, тоді, як егзекуції, які наказує володар, кривдять лише одиниці. І зпоміж усіх володарів, новому володареві неможливо оминати слави жорстокого, тому, що в нових державах повно небезпек. Вже Віргілій, устами Дідони, прощає їй нелюдність її панування, тому, що воно було нове:

*Res dura, et regni novitas me Talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri*)*

Тим не менше володар не сміє бути за похопний ні в своїй вірі, ні в учинках, не сміє лякатися себе самого. Мусить поступати помірковано, розсудно і полюдськи, щоб завелика довірливість не робила його необережним, а завелике недовіря не зробило його осоружним. І тут виринає питання: чи краще, щоби нас любили, а не боялися, аніж—щоб нас боялися, а не любили. Відповідаю, що бажано булоб досягнути одне й друге. Але тому, що важко ці дві речі погодити, то краще (коли одного вже треба зректися), щоб нас боялися, ніж любили. Бо про людей загально можна сказати, що вони невдячні, змінливі, брехливі, боягузи перед небезпеками й захланні. Коли ти їм робиш добре, вони все твої, проливають за тебе кров, жертву-

*) Такою (жорстокою) роблять мене: новість мові держави і труднощі при означенні її границь та їх тривкого забезпечення.

ють своє добро, життя і діти, коли, як я вже сказав, ти того не потребуєш. Колиж ти в небезпеці, то вони від тебе відвертаються. Володар, що спустився на їх слова, а не забезпечив себе іншим способом, гине. Бо хто шукає приязни за гроші, а не здобуває її величю й шляхотністю душі, заслуговує на неї, але її не має і в потребі на неї числити не може. Люди мають менше страху кривдити того, що викликає до себе любов, ніж того, що викликає до себе страх. Бо любов підтримується почуттям зобов'язання. А тому, що люди нікчемні, вони при першій нагоді, коли бачать хосен для себе, забувають про це зобов'язання. Зате страх підтримується жахом перед карою: він ніколи не покидає людини. Все таки, володар хоч і повинен викликати до себе страх, але таким способом, щоб коли вже не здобуде до себе любови, то бодай оминув ненависти. Бо дуже легко можна викликати страх і не стягти на себе ненависти. Володар осягне це завжди, коли не чіпатиме своїх громадян і підданих, ні їх жінок. Колиж знайде потреба пролляти чийсь кров, хай це робить тоді, коли це можна недвозначно усправедливити і ясно умотивувати. Та понад усе повинен він здержуватися від забирання майна. Бо люди швидше забувають про страчання батька, ніж про страту батьківського добра. Зрештою, причин, щоб комусь відібрати майно, ніколи не бракує. Тому всякий, що починає жити з грабунку, завжди знайде причину забирати чуже добро. Навпаки, причини до проливу крові є рідші, їх скорше бракує. Та коли володар проводить військом і має під собою багато вояків, тоді цілком не повинен журитися тим, що його назвуть жорстоким: без цього не вдержить у війську єдності, ні його здатності до якогось не було ділання. Між подиву гідними чинами Ганібалю назива-

ють такий: в дуже великім війську, яке провадив походом на чужі землі й яке складалося з мішанини всякого рода людей, ніколи не вибухала ніяка ворожнеча ні серед них самих, ні проти володаря і то ні в скрутний, ні в щасливий час. Це було наслідком не чого іншого, як лиш його нелюдської жорстокости, яка в злуці з іншими його численними прикметами викликала для нього серед війська страх і пошану. Без тої прикмети всі інші не вистарчили би для осягнення того наслідку. Письменники незначної ваги з одного боку подивляють оті його діла, а з другого боку осуджують їх головну причину. Що інші його прикмети не вистарчилиб йому, це можна довести прикладом Сципіона (надзвичайний вожд не лише своїх часів, а й всіх віків, куди лише сягає наша пам'ять), якого війська збунтувалися в Еспанії. Це сталося не через що інше, як через його велику поблажливість, яка дала його воякам більше волі, аніж це годилося з військовою дисципліною. Фабій Максим за це в сенаті докоряв йому, обвинюючи за те, що розклав римське військо. Коли один із старшин Сципіона винищив Льокрійців, Сципіон навіть не покарав його за те, ані помстив Льокрійців, власне завдяки своїй лагідній вдачі. Так, що один сенатор боронив його аргументом, що Сципіон належить до людей, які краще вміють самі не помилятися, ніж направляти помилки інших. Ця вдача булаб зчасом пошкодила імені й славі Сципіона, колиб з такою вдачею, він став при кермі держави. Але тому, що він перебував під наказами Сенату, ця його відємна прикмета не тільки лишилася незауваженою, а ще й пішла йому на славу. На закінчення, позертаючи до теми: що ліпше бути страшним чи любленим, скажу: тому, що люди люблять, коли їм це до вподоби, а бояться, коли подобаєть-

ся володареві, то й повинен мудрий володар опиратися на тому, що залежить від нього, а не від інших: мусить лиш старатися, як вже сказав, оминати ненависть.

XVIII

В ЯКИЙ СПОСІБ ВОЛОДАРІ ПОВИННІ ДОТРИМУВАТИ ВІРИ

Кожний розуміє, як це похвально, коли володар дотримує віри й живе щиро, без хитрощів. Проте, з досвіду наших часів бачимо, що ті володарі доконали великих річей, які не прикладали великої ваги до дотримання свого слова; які вміли хитрощами обмотувати людські мозки і, врешті, поконати тих, які опиралися на чесности. А треба вам знати, що є два способи боротьби: один — законом, другий — силою. Перший це спосіб людей, другий хижаків. Але тому, що перший часто не вистарчає, то треба хапатися другого. Отже володар неодмінно мусить вміти показуватися раз людиною, раз хижакком. Про це старинні письменники нишком навчали володарів. Вони писали, що Ахіль і багато інших старовинних володарів, були віддані на виховання до кентавра Хірона, щоб він під своєю твердою рукою доглядав їх. Цим хотів сказати, що мали вони за вчителя пів звіря, пів людину. Себто й володареві треба вміти з'являтися раз в одній, раз у другій постаті, бо одна без другої не є тревала. Тож коли володар примушений з'являтися в постаті звіря, повинен вибрати лиса й льва. Бо лев не оборониться проти засідок, а лис перед вовками. Тож треба бути лисом, щоби знати засідки, а львом, щоб викликати страх у вовків. Ті, що беруть собі на зразок лише льва

не розуміються на справі. Тому не може, ані не повинен мудрий володар дотримувати віри, коли таке дотримування спричиняє йому шкоду і коли не стало причин, які довели до того приречення. Колиб люди усі були добрі, цей припис не був би добрий. Але тому, що люди є нікчемні й супроти тебе не дотрималиб віри, то й ти не мусиш дотримувати її супроти них. А оправдуючих причин, щоби прикрасити зломання слова, володареві ніколи не забракне. Щодо цього можнаб навести безліч сучасних прикладів й показати скільки мирних договорів, скільки приречень стали неважними й пустими через віроломство володарів: з яких той, що краще вмів удавати лиса, мав найкращий успіх. Але кінечним є вміти оту вдачу добре замаскувати, вміти добре удавати і лицемірити*), бо люди є такі простодушні й так заняті щоденними турботами, — що той хто одурює, натрапить завжди на такого, що дасться одурити. З найновіших прикладів не хочу громовчати одного. Олександр VI нічого іншого не робив, лише одурював людей, ніколи про ніщо інше й не думав. І завжди знаходив нагоди, робити це. Не було ніколи чоловіка, щоб давав рішучіші приречення, щоб потверджував щось вродистішими присягами, а всетаки не дотримував їх, бо знав добре свій світ. Тож володареві не є необхідним мати всі вище наведені прикмети, але є необхідним, щоби здавалося, що він їх має. Навіть відважуся сказати, що шкідливо мати ці прикмети й їх завжди триматися. Удаватиж, що їх маєте—корисно. Себто: здаватися милосердним, вірним даному слову, людяним, релігійним, щирим і таким бути, але завжди триматися на такій висоті духа, щоби, в разі потреби не бути таким і щоб ти міг

*) в ориґіналі: *simulatore e dissimulatore*, *перекл.*

і вмів робити якраз протилежне. Тут треба зрозуміти, що володар, надто новий не може плекати всіх тих чеснот, за які вважають звичайних людей добрими. Бо для удержання держави він часто примушений ділати проти вірності, проти милосердя, проти людяности, проти релігії. Отже треба, щоб він мав розум здатний до зміни, залежно від приказів вітрів і змін фортуни. І, як вище я сказав, як може, хай не покидає добра, але в конечності хай вміє чинити зло. Володар повинен дуже дбати про те, щоб із його уст ніколи не вийшло нічого такого, що не булоб переняте всіми п'ятьома вище наведеними прикметами. Кожному хто його бачить і чує, хай здається, що він увесь милосердя, увесь вірність, увесь щирість, увесь людяність, увесь релігійність. Нема річи необхіднішої, як викликати вражіння, що маєте оту останню прикмету: адже загально, люди більше осуджують очима, а не руками, бо бачити вміють всі, діткнутися неможливо. Кожний бачить тебе, яким ти здаєшся, а неможливі знають тебе таким, яким ти є. І тих кількох не відважуються протиставитися думці загалу, завжди хоронені маєстатом держави. А в чинах усіх людей, надто володарів, проти яких нема відклику до суду, — глядять лише на вислід. Тож хай володар думає про те, щоб жити й удержати державу: засоби завжди будуть визнані шляхотними й кожний їх похвалить. Бо юрба завжди переймається лиш зовнішністю і успіхом справи, а світ цілий цеж лише юрба, де меншість лиш тоді приходить до голосу, коли більшість не має на що опертися. Один сучасний володар, якого я тут краще не називатиму, ніколи нічого іншого не проповідує, як лиш мир і вірність. А й однієї й другої речі є найбільший ворог. І колиб він одне чи друге дотримав, нераз вже бувби стратив державу і значіння,

XIX.

**ТРЕБА ОМИНАТИ БУТИ ПОГОРДЖЕНИМ
І ЗНЕНАВИДЖЕНИМ**

Тому, що з прикмет, які згадуються вище, я говорив лише про найважливіші, то про інші хочу говорити коротко і в загальних рисах: отже як про це трохи сказав вище, володар повинен уважати щоб оминати вчинків, які моглиби зробити його ненависним і погорджуваним. Коли це оmine, виконає свій обов'язок, а інші закиди не будуть йому небезпечні. Зненавидять його, в першу чергу, як я сказав, тоді, коли він буде ненаситним, коли привласнюватиме собі майно і жінок своїх підданих: від цього повинен здержуватися. Коли в загалу людей не відбирається ні майна, ні чести, вони завжди живуть вдоволені, а боротися тоді приходиться лише з амбіцією кількох, яку різними способами легко приборкується. Погорджують володарем тоді, коли його мають за змінливого, легкодуха, розніженого, боягуза, нерішучого. Цього володар повинен берегтися, як підводної скелі на морі, стараючись робити так, щоб у його чинах було видно величність, відвагу, розважність і силу. А коли йде про приватні справи його підданих, робити так, щоб його постанови були невідкличні, і щоби мав таку опінію, щоби ніхто й не думав його одурити чи перехитрити. Володаря, що викличе про себе таку опінію, дуже поважають. А проти того, кого дуже поважають, тяжко робити змову; тяжко й ворогам нападати на нього, бо бачать в ньому людину незвичайну, яку свої поважають. Бо володар повинен лякатися двох річей: одної внутрішнього характеру, що торкається його підданих; другої зовнішнього, що торкається потужних сусідів. Перед другими

борониться добрим військом і добрими приятелями, а як матиме добре військо, то завжди матиме добрих приятелів. Все буде гаразд і в нутрі держави, коли все буде доладу назовні та коли не скаламутить всього якась змова. Колиж піднялися проти нього зовні, то всеж як добре уладиться й житиме так, як я сказав, завжди, як не попаде в зневіру, видержить кожній напір. Як це зробив, про що я вже сказав, спартанець Набід. Що торкається підданих, то коли назовні панує спокій, треба бути обережним, щоби вони не змовлялися таємно: від цього володар дуже забезпечиться, оминаючи всього, що може викликати до нього ненависть і зневагу, стараючись зробити нарід задоволенням з нього; цього конче треба досягнути, як я про це вже обширно говорив. Один із найсильніших способів, який має володар проти змов це: не бути зненавидженим, ні погорджуваним масами. Бо завжди той, що змовляється, сподіється, що смерть володаря вдовольнить нарід. Та коли він знатиме, що тим лиш розлютить нарід, то не матиме відваги прийняти рішення, яке наразить змовників на безліч труднощів. Досвід нас учить, що було багато змов, але мало дійшло до успішного кінця. Бо хто змовляється, не може бути сам. Ні не може брати нікого іншого до спілки, як лише тих, про яких думає, що вони невдоволені. І ледви ти встиг відкрити невдоволеному твою душу, даєш йому нагоду стати задоволеним: бо зраджуючи таємницю, він може сподіватися всяких користей. І тоді бачучи певну користь по одній стороні, а сумнів і повно небезпек по другій, мусів би бути або рідким приятелем твоїм або завзятим ворогом володаря, щоби дотримав тобі віри. Щоби висловитися коротко, скажу, що по стороні змовника нема нічого, крім страху, зависти і небезпеки кари, яка прой-

має його жахом; тоді як по стороні володаря має-
 стат трону, закони, оборона приятелів і держави,
 які його захищають. А коли додати до того всього
 ще й прихильність народу, неможливо, щоби хтось
 зважився змовлятися проти нього. Бо звичайно коли
 змовникові приходить ся тремтіти ще перед вико-
 нанням замаху, — то в даному випадку, мусить
 боятися й після виконання: маючи за ворога народ,
 він і після доконання замаху, не може сподіватися
 найти серед нього захисту. Про це можнаби наве-
 сти безліч прикладів. Та я вдоволюся одним, який
 скоївся за часів наших батьків. Месера Аннібаля
 Бентіволіо, діда теперішнього Аннібаля, який був
 володарем Больонії, змовившись, замордували Кан-
 нескі. По нім не лишився ніхто, лише месер
 Джйованні, що був ще у вповитку. Зараз після
 цього убійства повстав народ і вимордував усіх Кан-
 нескі. А це сталося через те, що у той час народ
 Больонії був прихильний для роду Бентіволіо. Ця
 прихильність була така велика, що коли по смерті
 Аннібаля не лишився ніхто, що мігби кермувати
 державою, то Больонці, маючи вістку, що у Фльо-
 ренції живе хтось із родини Бентіволіо, як син
 одного коваля, — прийшли до нього до Фльорен-
 ції і віддали йому владу свого міста. Він володів
 у цьому місті, аж поки месер Джйованні не дійшов
 літ, коли міг перебрати владу у свої руки. Звідки
 роблю висновок, що володар не повинен звертати
 багато уваги на змови, коли народ прихильний до
 нього. Але коли народ відноситься до нього во-
 рожо й ненавидить його, тоді мусить боятися усього
 й усіх. Добре впорядковані держави і мудрі воло-
 дарі дуже пильно дбали про те, щоб можніх не
 доводити до розпуки, а народ вдоволити, щоби
 завжди почувався добре. Це є одно з найважливі-
 ших річей, які володар мусить знати. Між сучасни-

ми королівствами, які є добре впорядковані й мають добрий уряд, треба назвати королівство Франції. Є там безліч добрих установ, на яких опирається свобода і безпека короля. Між тими установами перша це парлямент із своїм авторитетом. Бо той, що впорядкував те королівство, знав амбіцію можніх і їх задиркуватість і думав, що треба конечно всадити їм в уста уздечку, щоб їх вгамувати; та з другого боку, знаючи зродженну зі страху ненависть загалу до можніх, хотів забезпечити й їх перед нею; він всежтаки не хотів, щоб головною турботою короля було розв'язувати ці суперечки. Тому, щоб не наражати короля на прикrostи, які мігби мати з можніми, попираючи народ і з народом, попираючи можніх, — установив третього суддю, який без волі короля утихомирював би можніх і попирав менших. Не могло бути устрою кращого ні розумнішого, ні кращої безпеки короля і королівства. З цього можна витягнути ще й цю важливу заввагу: володарі повинні іншим поручати справи трудні й клопотливі, а собі лишати до полагоди справи, що прихиляють любов загалу. Знову скажу, що володар повинен поважати можніх, але не робити себе неаанисним в народі. Богатьом може здаватися, що, з огляду на життя і смерть численних римських імператорів, усі ці приклади суперечать мойому твердженню. Бо не оден з них, хоч своє життя провів ненаганно й виявив велику силу душі, стратив владу чи згинув від своїх, які змовились проти нього. Бажаючи відповісти на ці закиди, скажу про прикмети деяких імператорів, й докажу, про причина їх руїни ніде не суперечить висловленим мною думкам. Крім того поставлю під увагу речі важні для тих, що читають про діла тих часів. Вистарчить назвати усіх тих імператорів, що володіли імперією від

Марка філософа до Максимініяна. А були це: Марко, його син Комод, Пертінакс, Юліан, Север, Антонін, його син Каракаля, Макрін, Геліогабаль, Олександр і Максимін. Передусім треба зауважити, що коли в інших володарствах треба поборювати лише амбіцію можніх і зухвалість народу, то римські імператори мали ще третю турботу, а саме зносити жорстокість і захланність війська. А дати собі раду з цею халепою було так важко, що вона стала причиною руїни багатьох: бо важко вдоволити і військо і народ. Народ любить спокій, а тому поміркованих володарів. Військож любить володаря войовничого духа і щоби був зухвалий, жорстокий і розбишака. Отож і хотіло воно, щоби він стягав з народу стільки, щоб воно мало подвійну платню, щоб могло задоволити свою захланність і жорстокість. І це була причина, що ті імператори, які ані вдачею ані штукою не здобули стільки поваги, щоб могли одне і друге тримати на ланцюху, завжди гинули. А більшість з них, в першу чергу ті, що як люди нові доходили до володарства, пізнавши труднощі в цих двох суперечних настроях, — схилялися до війська і вдовольняли його, не звертаючи надто уваги на кривди народу. Цей вихід був конечний: бо коли володарі не можуть досягнути того, щоб їх ніхто не ненавидів, тоді мусять змагати до того, щоб їх не ненавидів загал. Колиж не можуть досягнути цього, повинні змагати всякими способами до того, щоб оминути ненависть сильнішої сторони. Тому нові імператори, які потребували особливої прихильности, охотніше схилялися до війська, як до народу. Це приносило їм користь, або ні, залежно від того, чи той володар вмів заховати свою повагу серед війська. З вище наведених причин, сталося так, що нприм. Марко, Пертінакс і Олександр, помірковані в житті, при-

хильники справедливості, вороги жорстокості, людяні й лагідні, — діждалися, крім Марка, сумного кінця. Лише Марко жив і вмер у дуже великій шані: бо він дійшов до влади наслідством і за неї не мав потреби бути вдячним ні війську, ні народові. Врешті, будучи обдарований багатством, шанований за це, він ціле життя умів тримати в належних рамках одних і других, не стягнувши на себе ніколи ні ненависти, ні погорди. Та Пертінакс став імператором проти волі війська. Привичне жити розгульно за часів Комода, не могло воно стерпіти того дисциплінованого життя, до якого хотів їх наклонити Пертінакс. Це й стягнуло на нього ненависть, а до цієї ненависти приєднались й погорда, бо був старий, через те він упав на самім початку свого володіння. Тому треба пам'ятати, що ненависть стягається і через добрі діла і через лихі. Тож, як я вище сказав, володар, який хоче вдержати державу, часто є змушений не бути добрим. Бо коли той гурт, народ, військо, можливі, чи хтоб це не був, на якому, ти уважаєш потрібним опертися, моральчо зіпсутий, то мусиш догодити його забаганкам і вдоволити їх. Тоді добрі діла не на руку тобі. Та пригляньмося Олександрові. Серед інших похвал, якими його обдарували, називали і його велику добрість, бо нпр. за чотирнацять років його володарства, нікого без суду не післав він на смерть. А все таки, тому, що ухпив за розніженого і за людину над якою верховодила його матір, ним погорджували; тому й військо змовилося проти нього й забило його. Навпаки, говорячи про прикмети Комода, Севера, Антоніна, Каракалі й Максиміна, побачимо, що вони були дуже жорстокі і дуже захланні. Щоби потурати війську, не гребували вони ніякого рода кривдою, яку лише могли зробити народові. І всі

вони, крім Севера, мали сумний кінець. Бо Север своїми душевними прикметами здобув собі приязнь війська, і хоч на народ накладав тягарі, міг щасливо володарити. Ті його прикмети викликали до нього подив і серед зчудованого й приголомшеного народу, і серед задоволеного війська, що поважало його. А тому, що його діла, як на нового володаря, були великі, я хочу коротко показати, як знаменито вмів він прибирати натуру то лиса, то льва; натури, які, як я казав вище, мусить наслідувати володар. Пізнавшися на нездарности імператора Юліяна, Север переконав своє військо, яким доводив в Славонії, що булоб добре піти на Рим і помститися за смерть Пертінакса, який погіб з рук імператорської гвардії. І під цією покоришкою, не виявляючи своїх намірів бути володарем, рушив із військом на Рим. І був у Італії швидше, ніж там дізналися про його вимарш. Коли прибув у Рим, і коли вбито Юліяна, переляканий сенат вибрав його імператором. По таких початку, щоби стати володарем усієї держави, мав Север побороти ще дві труднощі: одну в Азії, де Нігр, вожд азійських військ, проголосив себе імператором; другу на Заході, де Альбін теж прагнув того самого. Уважаючи небезпечним виявити себе ворогом обох, Север постановив напасти на Нігра і дурити Альбіна. До цього останнього написав Север, що сенат вибрав його імператором і що цією гідністю хоче поділитися з ним: післав йому титул Цезаря і згідно з постановою сенату взяв собі його за співволодаря. Альбін усете взяв за правду. Але коли Север переміг, вбив Нігра й втихомирив схід, то, повернувши до Риму, обжалував Альбіна перед сенатом, що він невдячник, хоч і зазнав від нього добродійства, що хотів його зрадливо вбити; що тому необхідним є піти в Іта-

лію й покарати його за невдячність. І пішов походом на нього й забрав у нього державу й життя. Хто в подробицях приглянеться ділам Севера, побачить в нім і хижого льва і хитрого лиса, побачить, що кожний його боявся й поважав, а військо не ненавиділо його. І ніхто не здивується, що він, людина нова, міг утриматися при кермі такого великого володарства, бо велика пошана до його захищала його завжди перед ненавистю народу, яку той за його здирства, мігби чути до нього. Його син Антонін був теж дуже видатна людина. Мав прикмети, за які народ подивляв його, а військо любило. Був це великий войовник, радо зносив усякі невідгоди, гордив усякою вибагливою їжою і всяким сибаритством. За це любило його все військо. Проте, його кровожадність і жорстокість були такі нечувані, що по безнастанних карах смерті, від яких згинула велика частина населення Риму і майже ціла людність Александрії, його всі зненавиділи, а й ті, що оточували його почали його боятися. Врешті один центуріон, в присутності цілого війська, вбив його. Тут треба зауважити, що замахів, які повстають в смілій і завзятій душі, володареві тяжко оминати. Бо кожний, хто, сам не боїться умерти, виконає такий замах. Але володар не має чого так дуже цього боятися, бо такі випадки бувають дуже рідко. Повинен лише вистерігатися, щоб не зробити важку кривду комусь з тих, якими послуговується, або яких має в своїм оточенні на службі своїй державі. Таку помилку зробив Антонін, який хоч засудив на ганебну смерть брата того центуріона й хоч самому центуріонові грозив тим самим, всетаки держав його на службі в своїй прибічній гвардії. Це був зухвалий поступок, який мусів його згубити і дійсно згубив. Та перейдім до Комода. Цьому

приходило дуже легко тримати владу, бо він, як син Марка, був наслідний володар. Йому вистарчало йти слідами батька, а бувби вдоволив і народ і військо. Але, що мав жорстоку й звірську вдачу, а хотів допікти своїми здирствами народові, то й почав всіляко потурати війську, дозволяючи йому на всякі свавільства. З другого боку, не шануючи своєї поваги, заходячи до театрів, щоб битися з глядіяторами й роблячи інші нікчемности негідні цісарського маєстату, дійшов до того, що військо почало погорджувати ним. І коли одні його зненавиділи, а другі ним погорджували, тоді повсталала проти нього змова і його вбили. Тепер лишається ще оповісти про вдачу Максиміана. Це була постать надзвичайно войовнича. Війська, знуджені розніженою безчинністю за Олександра, про якого вже говорив, вибрали по його смерті імператором Максиміана. Та він не тримав довго влади, бо дві речі зробили його зненавидженим і погорджуваним. Перше, що походив із дуже низького стану, пас вівці в Тракії (про що всі знали й кожний чув до нього велику погорду); друге, що ставши цісарем, він гаявся з прибуттям до Риму і з перебранням імператорської влади, а наказав своїм префектам у Римі й в кількох інших місцях імперії доконати страшних жорстокостей, що стягнуло на нього славу дуже жорстокої людини. Дійшло до того, що коли всі були обурені на нього за низькість його походження, а з другого боку страх перед його жорстокістю викликав ненависть до нього, тоді, насамперед Африка, а потім сенат з усім народом римським, змовилися проти нього. До них приєдналося і його власне військо, яке облягало тоді Аквілею; натрапивши на труднощі в облозі, озлоблене на нього за його жорстокости, побачивши скільки він має ворогів, страшило страх перед ним і заморду-

вало його. Я не хочу розводитись ні про Геліога-
 баля, ні про Макрина, ні про Юліяна, які тому, що
 були лише погорджувані, швидко кінчили своє во-
 лодарювання. Лиш на закінчення сказаного, додаю:
 сучасні володарі, правлячи державою, не мають ве-
 ликої потреби дуже задовольняти бажання війська.
 Бо хоч про військо і дбається дещо, то всетаки
 труднощі в даному випадку легко поконати, бо ні
 один із цих володарів не має війська, яке булоб
 так стисло зв'язане із урядом або з адміністрацією
 провінцій, як це було з військами римської імперії.
 І коли тоді було konieczним більше потурати війську,
 ніж народові, то це тому, що військо тоді могло
 більше, ніж народ. Тепер же всі володарі, крім волода-
 рів Туреччини і Судану, мають більшу потребу поту-
 рати народові, ніж війську, бо народ може більше ніж
 військо. Не враховую я тут султана тому, що
 він маючи дванадцять тисяч пішого війська і п'ят-
 надцять тисяч кінноти, від яких залежить безпека
 й сила його держави, мусить, не звертаючи уваги
 на народ, тримати їх в приязні для себе. Так є
 і в Судані, який знаходиться весь в руках війська:
 і там випадає не звертаючи уваги на народ, втри-
 мати приязнь війська. А треба знати, що ця Су-
 данська держава є інша від усіх володарств: по-
 дібна скорше до римського понтифікату, якого не
 можна назвати ні наслідною, ні новою державою.
 Бо не стає наслідником і паном син умершо-
 го володаря, а той хто є вибраний на те становище
 тими, які мають до того право. А тому, що це ста-
 рий устрій, не можна назвати його новим воло-
 дарством, бо в йому немає ні однієї з тих трудно-
 щів, які є в нових володарствах: і хоч володар но-
 вий, то устрій тієї держави старий і так проведе-
 ний, що приймає володаря, немов свого наслідного
 пана. Та вертаючи до речі, кажу, що хто розва-

жить над вище сказаним, побачить, що або ненависть, або погорда були причиною загибелі названих вгорі імператорів; пізнає, чому так сталося, що хоч частина їх поступала в один спосіб, а частина в зовсім противний, то все таки і з одної і з другої частини одні доходили до щасливого, а другі до нещасливого кінця. Бож Пертінаксові й Олександрові, які були новими володарями, було шкідливе наслідувати Марка, який був наслідним володарем. Так само й Каракаля, Комод і Максимін: для них було згубне наслідувати Севера, бо не мали такої сили духа, щоб могли йти його слідами. Тому новий володар у володарстві не може наслідувати діл Марка, не є для нього конечно й наслідувати Севера. Але повинен узяти від Севера ті прикмети, що йому необхідні для оснування своєї держави, а від Марка ті, які потрібні для скріплення існування і слави держави, вже утвердженої в своїх основах.

XX

ЧИ ФОРТЕЦІ Й БОГАТО ІНШИХ РІЧЕЙ, ЯКІ ЧАСТО ВОЛОДАРИ РОБЛЯТЬ, Є ХОСЕННІ ЧИ ШКІДЛИВІ

Деякі володарі, щоб забезпечити свою державу, роззброювали своїх підданих. Інші піддержували на своїх землях поділ на партії. Ще інші піддержували ворожнечі проти себе самих. А ще інші заходилися прихилити до себе тих, що на початку їх володіння були їм підозрілі. Одні будували фортеці. Інші руйнували їх і нищили. І хоч про ті всі речі, не пізнавши тих держав, де б один із цих способів можна примінити, не можна дати окончного осуду, то все таки я говоритиму про це в загальних рисах, так, як на це позволить самий предмет.

Отож ще ніколи не було такого, щоб новий володар обеззброїв своїх підданих. Навпаки, завжди, як їх застав обеззброєних, то їх узброював. Бо коли узброюєш їх, та зброя стає твоєю, ті що були підозрілі, стають вірними, а вірні полишаються такими: і піддані стають твоїми сторонниками. А хоч всіх підданих не можна узброїти, то коли чиниш добро тим, яких узброюєш, то з іншими можеш вже поступати безпечніше. І та різниця у поступованні з ними, яку вони помітять, зробить їх зобовязаними тобі. Тіж інші пробачать тобі, розуміючи, що конечним є, щоби ті, що виставлені на більшу небезпеку й мають більше обовязку, були більше цінені. Але коли ти їх обеззброюєш, ти починаєш їх ображати, ти показуєш їм, що їм не довіряєш, бо маєш їх чи за боягузів, чи замало вірних: одна й друга думка твоя про них зроджує супроти тебе ненависть. А тому, що ти не можеш бути безборонним, то випадає тобі звертатися до наємного війська, про вартість якого ми вже казали вище. А колиб навіть те військо й було добре, то його не може бути стільки, щоб могло тебе захистити перед сильними ворогами й перед підозрілими підданими. Тому, як я сказав, новий володар у новому володарстві завжди організував військо. Таких прикладів повна історія. Але коли володар здобуває нову державу й прилучує її до своєї старої, тоді конечним є обеззброїти ту державу, крім тих, які при здобутті її станули по його стороні. А й цих сторонників з часом і при нагоді треба зробити зледащилими і розніженими і влаштуватися так, щоб усе військотвоєї держави складалося з твоїх власних вояків, які були біля тебе в старій твоїй державі. Наші діди, особливо ті, яких шановано за мудрість, говорили, що конечно було Пістою держати поділом на партії,

а Пізу фортецями. Тому і в деяких землях, підданих їм, сияли незгоди, щоби легше ті землі мати у своєму пануванні. На ті часи, коли Італія була в стані несталої рівноваги, це моглоби бути добре. Та не здається мені, що можна сьогодні брати це за правило: бо я не думаю, щоби умисне викликування незгоди могло вийти на добре. Навпаки, конечні наслідки цього є ті, що коли ворог наближається, тоді порізнені в середині міста тратиться заразже, бо завжди слабша партія зблизиться до зовнішніх сил, а друга не зможе вже остоятися. Венеціянці кермовані, як я думаю, вищесказаними мотивами підбехтували партії Гвельфів і Гібелінів у підданих їм містах. І хоч ніколи не допустили, щоб між ними дійшло до розливу крови, то все-таки підсичували між ними ці непорозуміння, щоб громадяни, заняті між собою суперечками, не повставали проти них. Та пізніше, як показалося, не вийшло їм це на добро. Бо коли Венеціянців розбили під Вайля, одна з тих партій заразже повстала і забрала в них їх володіння. З цього виходить, що таких способів хапається слабосильний володар. Бо в сильному володарстві ніколи не дозволиться на такі партійні розбиття, які дають хосен лише підчас миру, бо через них можна легше орудувати підданими. Та підчас війни така система виявляє усю свою згубливість. Безперечно, володарі стають великими, коли поконують труднощі і перепони, які зустрічають на своєму шляху. Тому фортуна, коли хоче зробити великим нового володаря, який більше потребує здобути славу, як володар наслідний, насилає йому ворогів, які йдуть походом на нього, щоб він мав нагоду поконати їх і по тій драбині, яку поставили йому його вороги, вище піднятися. Тому, багато є тієї думки, що мудрий володар, коли лише має нагоду, пови-

нен спритно підюджувати проти себе якусь неприязнь на те, щоби здавивши її, дійти до більшої могутности. Володар, особливо нові, находять більше вірности й хісна у тих людей, які на початку їх панування були їм підозрілі, ніж у тих, які на початку були гідні довіря. Пандольфо Петручі, володар Сієни, рядив своєю державою більше при помочі тих, які були йому підозрілі, ніж інших. Та цього не можна узагальнювати, бо воно змінється залежно від людини. Скажу лише, що людей, які на початку якогось володарства були ворогами, а які для утримання себе потребують чужої помочі, володар зможе завжди дуже легко прихилити до себе. Вони тим більше примушені служити йому вірно, чим більше знають, що своїми вчинками мусять направити оту лиху славу, що про них ходила. І так із них володар має завжди більше хісна, як із тих, що служачи йому з надмірного довіря, занедбують його справи. А тому, що цього вимагає предмет, то не хочу поминути і пригадую, що володар, який здобув нову країну через підтримку її мешканців, повинен приглянутися добре, яка причина спонукала тих, що йому помогли дійти до влади, помагати йому. І коли це не є природна любов до нього, а лише те, що вони не були вдоволені попередньою владою, то лише з важкими труднощами зможе він утримати їх приятельство, бож неможливо, щоби він міг їх цілком задоволити. І опершись на прикладах, які беремо зі старинних і сучасних часів, говорючи ясно про причину цього явища, побачимо, що багато легше прихилити до себе тих людей, що вдовольалися попередньою владою й тим самим були ворогами нового володаря, як тих, які тому, що були незадоволені з старої влади, стали приятелями нової й помогли їй зайняти країну. Щоби бути

безпечнішим за свою державу, було звичаєм володарів будувати фортеці, щоб вони були перепорою і гальмом для тих, що хотіли виступити проти них, і щоб мати в цих фортецях певний захист перед першим напором. Я похваляю цей спосіб, бо його й у старині уживали. А проте, месер Нікольо Вітелі, за наших часів, розібрав дві фортеці у Чіта ді Кастельо, щоб утримати це місце. Гвідо Убальдо, дука міста Урбіно, повернувши у свою державу, з якої його був вигнав Чезаре Борджя, зруйнував до основ усі фортеці в тій провінції, бо був тієї думки, що без них булоб йому трудніше знову стратити ту державу. А й Бентіволі, повернувши в Болонію, поступили так само. Тож фортеці є корисні або ні, залежно від обставин. І як приносять тобі користь з одного боку, з другого боку шкодять. Про це можна сказати: той володар, що більше боїться власного народу, ніж чужинців, повинен будувати фортеці. Але той, що більше боїться чужинців, як народу, не повинен будувати їх. Родині Сфорців заподіяв і заподіє більше лиха замок Міляна, який збудував там Франческо Сфорца, ніж якийбудь інший безлад у тій державі. От тому найкраща, яка лиш може бути, фортеця, це не зазнавати ненависти в народі. Бо хай ти маєш фортеці, але як народ тебе ненавидить, вони тебе не врятують. Бо народові, коли він вхопив за зброю, ніколи не забракне чужинців, які йому допоможуть. За наших часів не бачимо, щоби фортеці були корисні якомусь володареві. Хіба лише графині міста Форлі. Коли вмер граф Джіролямо, її чоловік, могла вона у фортеці знайти захист перед нападом народу й вижидати помочі з Міляну, щоб відзискати державу. А тоді так склалися обставини, що чужинець не міг допомогти народові. Та пізніше, коли на неї напав Чезаре Борджя і воро-

жий до неї народ получився з чужинцем, мало принесли їй користи оті фортеці. Тому, тоді й перше, безпечніше для неї булоб не мати ненависти серед народу, ніж мати фортеці. Тож, розваживши добре над тими речами, я похвалятому того, хто будуватиме фортеці і того хто їх не будуватиме. Але картатиму кожного, хто, довіряючи фортецям, мало зважатиме на те, що його ненавидить його народ.

XXI

ЯК ПОВИНЕН ПОСТУПАТИ ВОЛОДАР, ЩОБИ ЗДОБУТИ ПОВАГУ

Ніщо стільки не приносить володареві пошани, як великі підприємства і вчинки, гідні наслідування. В наших часах таким володарем є Фердинанд король Арагони, теперішній король Еспанії. Можна його назвати майже новим володарем: він із кволого короля через імя і славні діла став першим християнським королем. А як приглянетеся його ділам, то побачите, що всі вони дуже великої ваги, а деякі й надзвичайної. На початку свого королювання напав він на Гранаду і цей похід став підвалиною його великості. З початку цю війну він вів з проквола й без остраху, щоб хтось міг йому перешкодити. Цією війною він зайняв увагу баронів Кастилії, які, думаючи про неї, не мріяли про політичні зміни. А він таким робом здобув повагу і вплив серед них, заким вони встигли схаменутися. Грошима Церкви й народу зумів утримати військо. І в тій довгій війні поклав підвалини під власну армію, яка пізніше стала його славою. Окрім цього, щоб могли взятися за більші діла, послуговуючися завжди релігією, вхопився

за побожну жорстокість і вигнав із свого королівства Маврів, обрабувавши їх: не можна найти прикладу ні чудеснішого, ні рідшого. Під тією самою покришкою напав на Африку, пішов походом на Італію, врешті наскочив на Францію. І завжди так спритно обдумував великі підприємства, що все тримав в напруженню увагу підданих, захоплених й зайнятих розвитком його плянів. Всі ці пляни один з другого розвивав так, що ніколи не дав людям часу прийти до себе й протиділати йому. Ще дуже хосенним для володаря дати рідкі приклади щодо внутрішнього ладу, подібні до тих, які оповідається про Месера Бернабо з Міляна. Коли для когось є нагода вчинити щось небувале, добре, чи зле, в громадянському житті, тоді треба якимсь робом його винагородити, в противному випадку, покарати так, щоби про це багато говорили. А понад усе, володар мусить дбати про те, щоб у кожному його чині пішла про нього слава, що він могутній і знаменитий. Ще цінять володаря й тоді, коли він є щирий приятель або щирий ворог. Себто, коли без викрутів отверто стає по стороні одного проти другого. І такий вибір є завжди корисніший, ніж бути нейтральним. Бо як двох твоїх сильних сусідів зчіпляться до бійки й оба вони є тих прикмет, що один із них вийде переможцем, то ти або мусиш його боятися, або ні. Чи в одному, чи другому випадку завжди буде тобі корисніше, коли ти явно виступиш з війною. Бо, в першому випадку, коли ти не поступиш ясно, ти завжди станеш добичею переможця на втіху й задоволення поконаного. І не матимеш ані мотивів, ані средств для своєї оборони, ані надійся захисту. Бож той, що переміг, не хоче непевних приятелів, які в лихій годині йому не допомагають; той жеж, що програв, не прийме тебе за те, що не

хотів ти зі зброєю в руках злучити з його фортуною своєю. Антіох увійшов був у Грецію, на заклик Етолійців, щоби прогнати звідти Римлян. Він послав послів до Ахейців, які були приятелями Римлян, щоби намовити їх бути невідчужливими. А, з другого боку, Римляни переконували їх, щоби збройно виступили по їх боці. Ця справа пішла на раду Ахейців, на якій посол Антіоха переконував їх, щоб заховали невідчужливість. Тоді римський посол відповів: щодо тих, які радять, що найкраще і найкорисніше вашій державі не мішатися у нашу війну, то, саме в цьому випадку, справа мається зовсім навпаки, бо не вмішуючись у війну, ви, без ласки і без чести, станете здобичю переможця. І завжди буде так, що той, який не є тобі приятель, вимагатиме від тебе невідчужливості, а той, що є тобі приятель, старатиметься, щоб ти виступив збройно. Нерішучі володарі, щоб оминати найближчі небезпеки, переважно вибирають невідчужливість і переважно кінчать руїною. Але коли володар стає сміло по одній стороні і коли той, по стороні якого станув, переможе, якийби могутній він і не був і якби ти не був відданий на його ласку, буде суроти тебе зобов'язаний і приятно настроєний. Бо й люди ніколи не є аж такі нечесні, щоб тебе хотіли згнобити такою безприкладною невідчужливістю. Врешті, перемоги ніколи не бувають такі рішучі, щоби переможець не потребував ні з чим числитися, особливо з справедливістю. А коли той, по стороні якого ти став, програє, то він прийме тебе, а коли можливо, допоможе. І ти є товаришем його долі, яка може знов усміхнеться. У другому випадку, коли ті, що б'ються між собою, є такі, що ти не маєш чого боятися переможця, тоді тим більше дуже мудро є стати по чийсь боці. Бо, в противному випадку, ти пхаєш до руїни одного з них,

якого ти твоєю помічю повиненби врятувати, якби ти був мудрий. Перемагаючи, він лишивсяби на твоїй ласці, бо неможливо, щоб із твоєю помічю він не переміг. Тут треба зауважити, що володар мусить бути обачний і ніколи не вступати в союз зі сильнішим від себе, щоб іти на інших, хіба цього вимагає konieczність, як говорив вже вище: бо коли переможе він, ти лишзешся на його ласці. А володарі мусять оминати, скільки можуть, того, щоби бути залежними від інших. Венеціянці вступили в союз з Францією проти дуки Міляна, а могли оминати цього й не робити того союзу, який став їх руїною. Колиж не можна його оминати, як притрапилося фльорентійцям, коли папа з Еспанією пішли з військом походом на Льомбардію, тоді володар, з вище сказаних причин мусить прилучитися. Хай ніхто не думає, що якась держава може вибрати ту сторону, що напевно виграє. Навпаки, треба бути свідомим того, що всякий вибір є тут сумнівний. Це вже лежить в природі річей, що коли оминається одну халепу, попадається в другу. Мудрість опирається на пізнання природи кожного лиха і на тім, що менше лиха брати за добро. Володар повинен також виявити свою пошану до деяких здібностей, до тих, що визначаються на полі мистецтва і ремесла. Також повинен заохочувати своїх підданих, щоб вони супокійно віддавалися своєму заняттю, чи то купецтву, хліборобству чи іншому фахові; щоб ніхто не здержувався від удосконалення нпр. своїх посіlostей зі страху, що їх в нього відберуть, щоб ніхто не боявся відчинити крамниці зі страху перед податками. Навпаки, володар повинен роздавати нагороди для тих, що хочуть віддаватися цій праці і взагалі кожному, хтоб це не був, що якимби це не було способом, задумує збільшити його місто,

чи державу. Крім цього у відповідних порах року зайняти нарід святами й видовищами. А тому, що кожне місто поділене або на цехи, або на роди, повинен рахуватися з тими корпораціями й інколи приходити на їх зібрання й давати приклади своєї великодушності й ласкавости, високо тримати достойність свого маєстату, бо цього ніколи в ніякій обставині не сміє бракнути.

XXII

ПРО МІНІСТРІВ ВОЛОДАРЯ

Не є для володаря річю малої ваги вибір міністрів, які є добрі або ні, залежно від розуму володаря. Перша опінія, яка створюється про пана й про його розум, створюється, коли бачимо людей з його оточення. Коли вони є здібні й вірні, тоді можна завжди мати його за мудрого, бо значить вмів пізнати в них цю здібність і втримати їх вірними собі. Колиж вони є противних прикмет, тоді про нього завжди можна скласти недобрий осуд: бо найбільшу похибку, яку робить володар—є кепський вибір. Кожний з тих, хто знав месера Антонія да Венафро, міністра Пандольфа Петручія володаря Сієни, був думки, що Пандольфо це дуже розумний чоловік, саме тому, що взяв собі того міністра. А є три роди мозків: одні розуміють самі зі себе, другі те, що інші їм вкажуть, а треті ні самі себе, ні те, що інші вкажуть. Перші є найзнаменитші, другі знамениті, треті нездари. Ото в данім випадку, хоч Пандольфо не належав до розумів першого степеня, то належав до другого. Бо кожний раз, коли хтось уміє розрізнити добро від зла, яке хтось робить і говорить, то хоч сам зі себе й нічого не придумає, проте пізнає ли-

хі й добрі вчинки міністра, одні похваляє, другі направляє. Тоді міністр, який не сподіється, що одурить володаря лишається добрий. Як саме володар може пізнати міністра, то на це є такий нехибний спосіб: коли ти помічаєш, що міністр більше думає про себе, ніж про тебе й в усіх учинках старається знайти користь для себе, такого покрою людина ніколи не буде добрим міністром, ніколи ти не зможеш довіряти йому. Бо той, що кермує державою, ніколи не сміє думати про себе, але про володаря і про ніщо інше не сміє думати, як лиш про те, що відноситься до володаря. З другого боку, володар, щоб утримати міністра добрим, повинен думати про нього, надаючи йому почести й багатства, зобов'язуючи його до себе, давати йому відзначення й уряди. На те, щоби багато почестей, великі багатства, які йому дано, стримали його від бажання мати їх більше, а багато достоїнств змусили його боятися змін. Тоді він зрозуміє, що не обійтися йому без володаря. Отож, коли володарі і міністри є такі, тоді можуть довіряти один одному. Колиж вони інакші, тоді завжди поганий буде кінець одного й другого.

XXIII

ЯК ТРЕБА ОМИНАТИ ПІДЛЕСНИКІВ

Не хочу поминути найважливішого розділу про хибу, перед якою володарям важко вхоронитися, коли не є дуже мудрі, або коли не вміють дібрати собі добрих дорадників. Говорю про підлесників, яких повнісько при дворах. Бо люди так милуються у своїх власних речах і так себе часто дурять, що з важким трудом бороняться перед цією заразою. А коли хочуть оборонитися, то грозить

їм небезпека, бути погордженими. Іншого способу, щоб оминати підлесництва немає, як лиш переко-нати людей, що вони не ображають тебе, коли гово-рять тобі правду: алеж коли кожний може тобі сказати правду, ти тратиш пошану. От тому муд-рий володар повинен триматися третього способу: вибрати у своїй державі мудрих людей і тільки їм дати волю говорити правду й лише про ті речі, про які він їх питає, а не про інші. Але в кожній речі повинен звертатися до них, вислухати їх дум-ки, а потому постановляти самому по своїй впо-добі. І до цих порад, і до кожного дорадника від-носитися так, щоб кожний бачив, що чим свобід-ніше говорить, тим більш радо порада буде прий-нята. Окрім тих, не слухати нікого, йти за раз об-думанною постановою й бути непохитним у своїх рішеннях. Хто робить інакше, той або пропадає через підлесників, або часто зміняється через змін-ливість думок: а це спричиняє, що його мало ша-нують. У цьому випадку хочу навести один сучас-ний приклад. Отець Лука, дворянин теперішнього імператора Максиміліяна, говорячи про свого пана, сказав, що він хоч не радиться з ніким, ніколи нічого не робить по своїй впадобі. А це тому, що він держався протилежного, до вище поданого способу поступовання. Імператор, це людина скри-та, нікому своїх плянів не зраджує й не засягає в нікого ради. Та коли він свої пляни починає здійснювати, коли їх починають розуміти й пізна-вати, тоді ті, що його оточують, починають цим плянам противитися. Тоді, без спротиву він занехає їх. З того виходить, що те, що він робить одного дня, на другий день нищить. І ніколи не знати чого він хоче, або що думає робити, а на його по-становках не можна опиратися. Тому володар по-винен завжди когось радитися. Але тоді, коли хо-

че він, а не хтось інший. Навпаки, мусить кожному відібрати відвагу, щоб йому давав раду, коли він про неї не питає. Але він мусить обширно питати, а потім про ті справи терпеливо вислухати правди. Не лише те, а коли помітить, що хтось із пошани не говорить йому правди, повинен дати йому до пізнання свою уразу. Дехто думає, що не один володар, якого мають за розумного, по своїй владі таким не є, а видається розумним лише тому, що слухає ради тих, які його оточують; вони безсумнівно помиляються: бо це загальне й непомилне правило, що володар, який сам не є мудрий, не може мати добрих дорадників. Хіба, що вже доля дасть йому одного, в якого руках булаб уся керма держави й це бувби чоловік дуже мудрий. У цьому випадку, моглоб бути, що уряд володаря буде добре кермований. Та це тривало би коротко, бо такий міністр незабром забравби у володаря державу. Але шукаючи поради в багатьох, володар, що не є мудрий, ніколи не матиме одностійдних рад, а сам не зуміє їх узгйднити. З дорадників же кожний думатиме про свої власні інтереси, а володар не зуміє того направити, ні пізнати. А інших не потрафить знайти, бо люди завжди будуть для тебе лихі, коли конечність не зробить їх добрими. Отож висновок такий: що добрі ради, від кого вони не походилиб, повинні зроджуватися з мудрости володаря, а не мудрість володаря з добрих рад.

XXIV

ЧОМУ ВОЛОДАРІ ІТАЛІЇ СТРАТИЛИ СВОЇ ДЕРЖАВИ

Коли мудро примінити в життю все, що сказав вище, то й новий володар виглядатиме мов

давній, він стає таким певним і сильним у державі, немов здавна вже у ній сидів. На діла нового володаря звертають більше уваги, ніж на діла наслідного. І коли ці діла визнають за мудрі, то такий володар більше здобуває прихильности в людей, ніж це зробивби наслідний володар. Бо люди більше захоплюються речами теперішнього часу, ніж минулого. Коли в теперішности вони знаходять добро, радіють і нічим більше не журяться; вони готові навіть йти на кожну оборону його особи, коли тільки володар не змінить свого поступовання. Так матиме він подвійну славу: за те, що поклав основи новому володарству, по друге за те, що оздобив, зміцнив його добрими законами, добрим військом, добрими приятелями і добрими примірами. А той, що вродився володарем, а через малий розум стратив державу, матиме подвійну ганьбу. Коли взяти під увагу тих володарів які за наших часів стратили в Італії держави, як король Неаполю, дука з Міляна й інші, то, найперше побачимо в них одну спільну їм хибу щодо організації війська, про що я вже широко говорив вище; потім побачимо, що дехто з них або мав у своєму народі ворога, або коли й мав у народі приязнь, то не вмів здобути для себе прихильности можніх: бо без цих хиб не тратиться держав, які мають стільки сил, що можуть держати військо в полі. Пилип Македонський, не батько Олександра Великого, а той, якого поконав Тит Квінтій, мав невелику державу, в порівнанні до Риму чи Греції, які на нього напали. А тому, що був завзятий вояк і що вмів прихилити до себе нарід і забезпечити для себе можніх, витримав багато літ у війні проти ворогів; а коли під кінець і стратив володіння над деякими містами, то все таки королівство лишилося йому. Тому, ці наші володарі, які

стільки літ мали свої володарства, а потім їх стра-
тили, хай не ремствують на долю, лише на власну
нездарність: бо ніколи в мирний час не подумали
вони, що річи можуть змінитися (є загальною хи-
бою людей не думати в погоду про бурю), а коли
прийшли погані часи, то думали, як сховатися,
а не оборонитися, в надії, що самі їх народи по-
кличуть їх, коли їм остогидне безличність ворога.
Такий спосіб добрий, коли немає жадного іншого. Та
дуже зле, тримаючись його, залишити інші засоби
рятунку, бо падаючи, ніколи не треба сподівати-
ся, що хтось тебе піднесе. Це або не станеться,
або як і станеться, то з небезпекою для тебе, бо
нікчемна є оборона, яку завдячуєш не собі само-
му. Лише та оборона є добра, певна й тривала,
яку завдячуєш тільки собі самому і власній муж-
ности.

XXV

СКІЛЬКИ В ЛЮДСЬКИХ ДІЛАХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ДОЛІ І ЯКИМ РОБОМ ПРОТИСТА- ВИТИСЯ ЇЙ

Я знаю багатьох людей, які думали й думають,
що доля і Бог так кермують справами світа, що
люди зі своїм розумом не можуть їх змінити, не
маючи на те ніякої ради. Звідси можнаби прийти
до висновку, що неварто багато мозолитися над
тими справами, лиш дати себе вести долі. Ця дум-
ка найбільше поширена в наших часах, завдяки
великим змінам, які бачилося й бачиться кожного
дня й які перевищають всі людські припущення.
Розважаючи про це я й сам, інколи, в дечому,
схильний до тієїж думки. Проте, не можу до-
пустити, щоб наша свободна воля зовсім нічого не

значила, я гадаю, що хоч фортуна й може бути панею наших діл, але лише на половину, даючи нам змогу орудувати другою половиною, або майже половиною. Мені хочеться порівняти долю з бурхливою рікою, яка в часі повині заливає рівнини, вириває дерева, руйнує хати, забирає з одного місця землю й несе на інше; кожний перед нею утікає, кожний уступає перед її люттю й не може ніяк припинити її руїнного гону. І хоч так є, то всетаки люди, коли приходять погідні часи, забезпечуються греблями, гатями, так, що як знову буде підноситися ріка, то або поплине каналами, або її напір не буде вже такий нагальний, ані такий шкідливий. Такеж буває і з долею. Вона виявляє свою потужність там, де немає організованої сили, яка оперлася б їй; вона туди спрямовує свій напір, де знає, що не має гатей ні гребель, які її зупинилиб. Коли ви приглянетесь Італії, яка є тереном згаданих змін, і причинам, які дали почин до цих змін, побачите, що Італія це поле без гатей й без гребель. Колиб вона була відповідними зарядженнями підготована до опору, як Німеччина, Еспанія, Франція, вилив не зробив би тих великих спустошень, які бачимо, або й зовсім не наступивби. Цього мабуть вистарчить, що торкається того, як протиставитися долі взагалі. Та колиб я захотів спинитися на подробицях, то постарався б вияснити, звідки буває що володар, який нині тішиться успіхом, завтра кінчить руїною, при чім не бачимо, щоб він міняв свою вдачу чи якусь прикмету. Думаю, що це зроджується по перше з причин, про які попередно обширно говорилося, а саме, що той володар, що весь спирається на долю, кінчить руїною, коли вона змінюється. Думаю теж, що володар має щастя, коли поступає згідно з вимогами часу. Не має, коли поступає незгідно

з вимогами часу. Бо люди всякими шляхами доходять до цілі, яку кожний має перед собою, цебто до слави, до багатства. І йдуть до цієї цілі один обережно, другий настирливо, — один гвалтом, інший хитрощами, один терпеливо, інший непогамовано. Кожний отими всякими способами може дійти до мети. Одначе бачимо, що з двох, які змагають до цілі однаковим шляхом, один доходить до неї, другий ні. Бачимо знову, що з двох, які доходять, змагають протилежними способами, один обережно другий настирливо. Все те залежить від нічого іншого, як від потреб даної хвилини, до якої вони в своїх поступованнях примінюються або ні. Цеж є причина й того, як я сказав, що двох, які хоч поступають неоднаково, осягають тої самої мети; а з двох, які поступають однаково, один осягає ціль, другий ні. Звідси й різниця в оцінці того, що є добре, а що зле. Коли володареві, який володіє зобережна й терпеливо, часи і обставини сприяють, то система його володарювання є добра, все йому йде гаразд; колиж часи й обставини змінюються, то він кінчить руїною, бо не змінє способу свого поступовання. Немає такого мудрого чоловіка, щоби вмів примінитися до цього: бо не можна оминати того, до чого наша вдача нас схиляє; бо як хтось щасливо йшов одним шляхом, то не можна його переконати, що булоби добре той шлях покинути; бо людина обережна не потрафить поступати гвалтовно, коли приходить час, що цього вимагатиме, тому й кінчить упадком. Якби вдача змінялася так, як змінюються часи й обставини, щастя нас не покидалоби. Папа Юлій II у всіх своїх чинах поступав гвалтовно, а часи й обставини так відповідали його способів поступовання, що він завжди осягав щасливо свою ціль. Возьміть під увагу його пер-

ший похід на Больонію, ще за життя Джйованія Бентівалія. З того походу Венеціянці не були задоволені а й еспанський король звернув увагу Франції на той похід. А він усетаки, з властивою собі брутальністю і гвалтозністю став особисто на чолі того походу. Цей поступок збентежив Еспанців і Венеціян, які й не ворухнулися: останні зі страху, Еспанціж тому, що бажали відзискати все королівство Неаполь. А з другого боку, французький король, побачивши, що папа виступив у похід і бажаючи мати в нім приятеля, щоби покорити Венеціянців, не відважився відмовити йому свого війська, боячись образити його. Тож Юлій своїм гвалтовним посуненням осягнув те, чого ніякий інший папа з усією людською мудрістю бувби не осягнув. Бо якби він зволикав виступити з Риму, аж не починить всіх конечних приготовань, як це бувби зробив усякий інший папа, ніколи не вдалосяб йому те, що осягнув. Французький король знайшовби тисячу викрутів, а інші нагналиби йому тисячу страхів. Не говорю вже про інші його чини, всі до себе подібні, які всі пішли йому добре. Коротке його життя не дало йому часу зазнати противного. Бо колиб прийшли часи, що він мусівби поступати обережно, то він скінчивби руїною; бо ніколи він не покинувби того способу поступовання, до якого його схиляла його вдача. Закінчуючи скажу, що коли доля є мінлива, а люди вперто держаться своїх способів, то матимуть щастя лише тоді, коли узгіднять їх із своїм часом; коли не узгіднять, — щастя не матимуть. Я міркую, що краще бути гвалтовним, ніж поступати обережно. Бо доля це жінка. І конечним є, щоби її собі скорити, її бити й штовхати. Звичайно оці її легше перемагають ніж ті, що поступають зимно. Тому завжди доля, як жінка, є приятелькою молодих, бо

вони менше обачні а більше гвалтовні й з більшою відвагою верховодять над нею.

XXVI

ЗАКЛИК ДО ВИЗВОЛЕННЯ ІТАЛІЇ ВІД ВОРОГІВ

Тож коли розважаю над усім вищесказаним й питаю себе самого, чи в сучасній Італії дозріли часи для прийняття нового володаря і чи вже дозріли обставини, які далиби нагоду відважному й мудрому провідникові запровадити нову форму уряду, яка принесла б йому славу, а щастя всьому народові Італії, — коли думаю над тим, то мені здається, що стільки обставин ділають на користь цього нового володаря, що не знаю, чи може бути на це відповідніший час. Коли, як вже сказав, щоби побачити силу духа Мойсея, треба було, щоб народ Ізраїля був в єгипетській неволі; щоб пізнати могутність духа Кира, треба було, щоби Перси були гноблені Медами; щоб доказати великість Тезея, треба було, щоб Атенці були розсіяні, — то й тепер, щоби пізнати силу італійського духа, треба було, щоби Італія дійшла до теперішнього свого положення і щоби була в більшій неволі, як жиди, більше поневолена, як Перси, більше розпорошена, як Атенці; щоби була без провідника, без ладу; бита, спльондрована, залята варварами, щоби знала нараз всякого роду лиха. І хоч вже нераз блискав промінь генія у декого з наших людей, так що можна було думати, що для спасення Італії Бог післав його, то пізніше серед найкращого розвитку його ділань покидала його доля. А Італія лишалася мов без життя, у вижиданні, що чейже прийде той, що загоїть її рани й положить край

пльондруванню і грабункам Л'юмбардії, здирствам і реквізиціям в Неаполі і Тосканії, й уздоровить її від ран, що за стільки часу зробилися невилічими. Дивіться, як вона благає у Бога, щоби післав їй когось, хтоб вирятував її від гнету й жорстокостей варварів. Дивіться, як вона вся готова, як рветься піти під один прапор, аби знайшовся хтось, щоб його підніс. А під теперішню хвилину вона не може на нікого іншого покладати своїх надій, як лиш на Рід Вашої Вельможности, який може стати на чолі цього воскресення. Бо цей Рід силою свого духа і з ласки долі стоїть так високо, йому так сприяють Бог і Церква, яким завдячує своє володарство. І це вам піде без великих труднощів, коли матимате в уяві чини й життя тих, про яких я вище говорив. І хоч ті люди є рідкі й гідні подиву, то всетаки були це люди і ні один з них не мав корисніших умов, ніж ваші. Та й їхні почини не були слушніші як ваші, ні легші. А й Бог не сприяв їм більше, ніж вам. По вашім боці й вся справедливість, бо та війна справедлива, яка є необхідна, і благословенний меч, коли поза ним нема іншої надії. Стрінете найбільшу готовість зі сторони усіх. А не може бути там, де є велика готовість, великих труднощів. Хай лиш ваш рід дивиться на тих, яких я вам поставив за зразки. Крім цього довкола кояться небувалі й безприкладні речі післані Богом: розступилося море, хмара шлях вам показала, з каменя бризнула вода, тут упала манна: все помагає вам дійти до вашої великості. Решту можете доказати ви. Бог не хоче робити все, щоб не позбавити нас свободної волі в наших чинах, не позбавити нас частини слави, яка належиться нам. Не треба дивуватися, що ніхто з названих італійців не міг зробити того, чого, можна сподіватися, зробить ваш вельмишановний рід. І коли по стількох

революціях в Італії, по стількох війнах, здається, що її войовничий дух згас, то все те від того, що її старий військовий лад не був добрий, а не було нікого, щоб зумів завести новий. Нічого стільки не робить чести людині, яка свіжо приходить до влади, як нові закони, новий лад, які вона вводить. Ці речі, коли мають добрі підстави і є великі, приносять їй пошану і подив. А в Італії не бракує умовин, щоб завести там кожную форму влади. Тут люди дуже здібні, якби лиш їм не бракувало прозідників. А пригляньтесь двобоям і герцям між приватними людьми: як високо стоять італійці силою, зручністю, помислом. Колиж приглянемося війську, ці прикмети там не виявляються. Усе те залежить від нездатности провідників, бо ті, що розуміються на своїм ділі, не є слухняні. А кожному здається, що він усе розуміє; досі не було ще нікого, хтоб так визначився і спритом і щастям, щоб інші уступили перед ним. І з того походить, що за стільки часу, в стількох війнах, які були за останні двадцять років, коли військо складалося з самих італійців, завжди зле витримувало пробу; чого доказом є: Таро, Александрія, Капуа, Генуя, Вайля, Больонія, Местре. Тож коли ваш рід хоче йти слідами тих знаменитих людей, які визволили свої країни, то перш за все треба забезпечитися правдивою підставою кожного почину — власним військом, бо поза ним не можна мати ні вірніших, ні правдивіших, ні кращих вояків. І хоч кожний з них є добрий, то всі разом стануть кращими, коли побачать, що ними проводить їх володар, який їх шанує, ними піклується. Тому необхідно приготувати собі те військо, щоб могли при італійській відвазі захиститися перед зовнішними ворогами. І хоч швайцарська й еспанська піхота має славу страшливого війська, то всетаки обидві вони

мають ваду, через яку якесь інше військо не лиш моглоби протиставитися їм, а й мати надію їх перемогти. Бо Еспанці не витримують напору кінноти, а Швайцарці мають страх перед піхотою, коли зауважать, що вона в бою такаж завзята, як і вони. І дійсно, ми вже бачимо і ще нераз побачимо з досвіду, що Еспанці не можуть витримати напору французької кінноти, а Швайцарців побиває еспанська піхота. І хоч щодо цієї останньої ще не маємо повного досвіду, то всетаки маємо посередний доказ у бою під Равеною, коли еспанська піхота пішла в бій з Німцями, які заховують той самий боєвий лад, що Швайцарці. Там Еспанці, завдяки своїй звинности й своїм щитам, продерлися проміж німецькі списи між ряди противника, без небезпеки для себе разили ворога, який не міг їм нічого зробити. І якби не кіннота, яка вдарила на Еспанців, булиб у пень винищили Німців. Тож знаючи вади однієї й другої піхоти, можна створити нову, яка витрималаби напір кінноти і не малаб страху перед піхотою. А щоб це зробити, не треба творити нового війська, лиш змінити організацію існуючого. Тим а не чим іншим новий володар придбає собі повагу і могутність. Тому й не треба випустити цієї нагоди, щоби Італія по стількох роках, нарешті побачила появу свого спасителя. Не можу висловити, з якою любовю він бувби прийнятий у тих краях, які терпіли від цього чужинецького заливу; з якою жадобою помсти, з якою горячою вірою, з якою любовю, з якими слезами. Які брами зачинилисяб перед ним? Який нарід відмовивби йому послуху? Яка зависть моглаб йому протиставитися? Який Італієць відмовивби йому відданости? Кожному остогидло це панування варварів. Хай же ваш рід візьметься за це завдання, з такою відвагою і з такою надією, з якими підхо-

диться до справедливого діла. Щоб під його прапорами батьківщина стала шляхетною, щоби під його опікою здійснилися слова Петрарки:

Virtu contra furore
Prendera l'arme, e fia'l combatter corto;
Che l'antico valore
Negl', Italici cuor non é ancor morto.

(Відвага проти гнєту хопиться за зброю і буде битва коротка бо колишнє завзяття ще не вмерло в серцях Італійців).

Зміст:

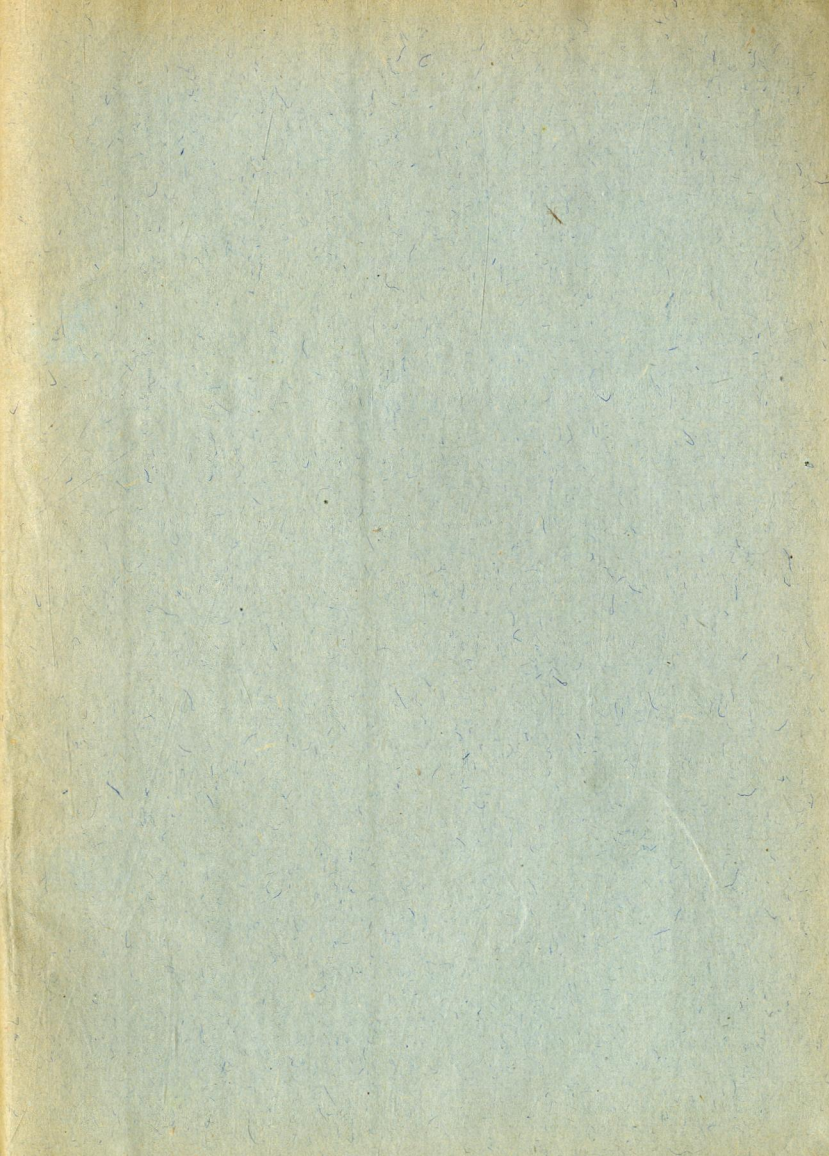
	стор.
Від перекладчика	3
Дм. Донцов: Микола Макіявель	6
I Скільки існує родів володарств і яким робом їх здобувається	24
II Про наслідні володарства	24
III Про мішані володарства	25
IV Чому держава Дарія, здобута Олександром, не повстала проти наслідників Олександра по його смерті	34
V Як треба рядити містами і володарствами, які, заки були зайняті, жили своїми правами	37
VI Про нові володарства, які здобуваються власною зброєю і відвагою	38
VII Про нові володарства, які здобуваються чужими силами і щастям	42
VIII Про тих, що злочином дійшли до володарства	49
IX Про легальне володарство	54
X Як треба оцінювати сили різних володарів	57
XI Про церковні володарства	60
XII Скільки є родів міліції і наємного війська	62
XIII Про військо помічне, мішане і власне	68
XIV Про те, що належить володареві робити в ділянці військової	71
XV Про речі, за які людей, а особливо володарів, хвалять або гудять	74

XVI	Про великодушність і скупарство	76
XVII	Про жорстокість і милосердність, чи краще, щоб тебе любили чи боялися	78
XVIII	В який спосіб володарі повинні дотримувати віри	82
XIX	Треба оминати бути погордженим і зне- навидженим	85
XX	Чи фортеці й багато інших річей, які часто володарі роблять, є хосенні чи шкідливі	95
XXI	Як повинен поступати володар, щоби здобути повагу	100
XXII	Про міністрів володаря	104
XXIII	Як треба оминати підлесників	105
XXIV	Чому володарі Італії стратили свої дер- жави	107
XXV	Скільки в людських ділах залежить від долі і яким робом протиставитися їй	109
XXVI	Заклик до визволення Італії від ворогів	113

Італія за Макіявелля

≡≡≡	Неаполіт. Корол-во	\\\\\\	Венецькі володіння
(біле)	Папські володіння	////	Мілан
	Флорент. респ.	▨▨▨	Генуя

3816 4
3p457com (1986)

11112